
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

एवमुत्तरस्त्रेषपि ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमाह इत्यादिना अध्ययनाद्धीर्भवति यस्य धीस्तस्य श्रीः बुद्धिपूर्वकत्वाद्विभूतेः यस्य श्रील
स्य स्त्री अर्थ सकलकलाज्ञा हि स्त्री वरस्त्री साधीः ... नोगार्हस्थ्यस्थानि धादानं अथाह शिष्यः का वा गुहा गुहाशब्दः स्थानपर्यायः
का गुहा ... बुद्धिरूपत्वाति उपाध्यायो ब्रूते वसुधा पृथिव्यामेव लभ्यते धीर्नात्राति वादः कर्तव्यः पुनराह शिष्यः सा तेन साधीस्तयोप
दिष्टा पृथिव्यां काश्रमे स्थितेन लभ्यते गुरुराह गृहे इदं तत्र द्वयम पक्षं पुनराह शिष्यः कदा स सगृहस्थः कस्मिन्काले तां धियं
प्राप्नोति गुरुराह ग्रादिपरः इदमपपक्षं धारणा धीर्विबोधपरोऽसौ यदा स्यात्तदा लभते शिष्य आह किं वद किं कुर्वन्नसौ तां धियं लभते तद्वद गु
रुराह ... हासादिचापल्यमकुर्वाण सां धियं लभेत इति एतेन धीगुरवमंगल इति प्रथमपद्यस्यार्थव्याख्यानः अपास्य सभार्था व्याख्याय
न ... त्रिपुरोः त्रयाणां लोकानां गुरुर्जनकः पालको विष्णुस्तस्य मालक्ष्मीस्तनोतु आशिषि लोट् च पुनः ... काव्यकाव्यानाम ...
... कुटुंबा ... तस्मिन्नविरुद्धं तनोतु कीदृशी काम ... सुरवले रल ... रमेशान सुखरे काव्यप्रबंधादि घट कड्डति यावत्
अंतर्मनसि लघुके तु ... विलंबं अलं बुद्धिं तनोतु सप्रसिद्धः अभिलोवायुः दूरे देशो ... भावे

Acc. No. ~~1453.~~ M-1518
Title - वृत्तोक्तिरत्न.
Author - नारायण भट्ट.
Date - ?
Subject - वृत्त. (Metris.)
folio - 43.
Xerox - 85.

...स्तत्लेच कथयन्नुपयोक्ष्यमाणत्वयामादीनष्टौगणानूलक्ष्यपानपद्येन म्भूरिति म्रः देवतामिमगणेत्रिगुरोः गुरुत्रयस्यम
...नेतु त्रिघोलोः गुरुवर्णत्रयस्यम इतिसंज्ञा देवता भुतस्यपृथिवी तत्फलंचलक्ष्मीरित्यर्थः यपुनः कापिकंजलंदेवता...
तिकायः ...ह रोमुखेलेमुखंप्रथमः लोलघुरस्मिन्यरिशेषाद्गुरुवर्णद्वयंतस्यायाभंतेयगणेनि वृद्धिलनोतुप्रथमंलघुस्ततोगुरुद्वयंमि
...वर्ण त्रयस्ययइतिसंज्ञा जलंदेवता वृद्धिस्तत्फलमिति अत्रेमेतिपदं कर्तृभूतामाश्रीरथामिप्रायेणनतुतद्देवताभिप्रायेणकापपदंनै
व तद्देवतापाउक्तत्वादितिबोध्यं एवमुत्तरत्रापि रे रगणेअंतेलघुके अंतर्मध्येलघुवर्णोऽस्यपरिशेषात् उभयोः गुरुवर्णद्वयमस्य ता
दृशो अनलोऽग्निर्देवताके अंतेनाशफलं सर्ववाक्यस्थएवेहापिकर्तृक्रियापदेसंबध्यते अनिलोवायुर्देवताकः सगणोअंतगः
अंतेगोगुरुवर्णोऽस्यतथाभंतेइरेगतिगमनंतनुयात् आदौगुरुवर्णोअंतेलघुवर्णइतित्रयस्यतसंज्ञेत्यर्थः प्रांतलघुश्छिइत्यत्रसामान्ये
नपदार्थेबहुव्रीहिस्ततस्तस्यैनेकर्मधारयः ×व्योमाकाशोदेवताप्रांतेलघुनोहृताश्रीरस्येतिप्रांतलघूछ्रिः सचासौतत्सगणश्चेति
म्भूर्मेमात्रिगुरोस्तनोतुमुखेलेकायेविवृद्धिंचयेमारेःतलघुकेनलेऽनमनिलोइरेगतिसोतगः व्योमप्रांतलघूछ्रितेतु
वशिकेताप्ररविमध्यगस्तेजोभोगमुखःशात्रीवरयत्रेणनाकीसुखंनस्त्रिलः ४
यद्वातत्राश्च एववर्णविशेषणंनपुंसकमिस्तुभयथापिश्रिइत्यत्रनहस्वानुपपत्तिरिति रविःरविर्देवताकोजोजगणोहमध्यगःम
ध्येगोगुरुवर्णोऽस्यउभयतोलघुवर्णद्वयंमध्येगुरुवर्णइतित्रिकस्यजसंज्ञेति तापंतनोतुइतिफलं भोभगणोगमुखः गोगुरुर्मुखेप्रथमेऽ
स्यतथाभतः शशी चंद्रदैवतः ततवरपद्यःतनोतु नोनगणोनाकीइंद्रदेवतःत्रिलः त्रयोलघुवर्णाअस्मिंस्तादृशः सुखंतनोतु ल
घुत्रयस्यनगइतिसंज्ञा सुखंतत्फलमित्यर्थः अत्रेवमोयथा म्भूर्मेभां योयथा विवृद्धिं रोयथाकेनले सोयथा मनिलो तोयथा...
र जोयथा...तु भोयथाभोगमु नोयथावरपइति तथाचसूत्रकारः धीश्रीस्त्रीम् वरासाय कागुहार वसुधारा सानेकार
कसासज...केवदम नहसनइति धीश्रीस्त्रीइत्यनेनत्रयोगुरुवर्णाः समस्ताःसंज्ञिनउपलक्ष्यंतेमकारस्ताःसंज्ञानिधीयंतइत्यर्थः

अथेदानीं समवृत्तानि विवक्षुस्तेषु विशेषोपयुक्तां यतिसंज्ञामाह सुखार्थेति सुखश्रवणार्थं यः पदस्य सुप्तिङन्तस्य विच्छेदः विच्छिद्यते प
द्पाठो स्मिन्निति विच्छेदः विश्रामस्थानं स यतिरिति संज्ञायते नान्दिदसंज्ञाकरणं व्यर्थं इह शास्त्रे यतिरिति नित्यव्यवहारदर्शनात् अत आह
अत्रेत्यादि अत्राऽध्याये यतिरित्यधिकारात् यत्र सूत्रे सांख्यवेदादयः संख्यावाचिनो वेदरसऋत्वादयः शब्दाः सन्ति तत्र तत्र यतिरुपति
ष्ठते समुद्रादिशब्दाः साकाङ्क्षा इति मतिरित्यनेन न संबध्यन्ते तथा च यत्संपते निपद्यते पदमत्रेति व्युत्पत्त्या समुद्राद्यवच्छिन्ने षष्ठेक्षरे यतिः कर्त्त
व्येत्यर्थः सिध्यति एतत्सर्वमभिप्रेत्यैवेतदध्यायारम्भे यतिर्विच्छेद इति सूत्रमवोचदाचार्यः अन्यथा संज्ञाध्याय एव ब्रूयात् ननु श्लोकमा
त्रे प्रतिपादांते यतिः श्लोकार्द्धे तु विशेषश्च दृश्यते न तत्किं सूत्रकृता नेत्थानास्त्रि अत्र ब्रूमः यतिर्विच्छेद इत्यावर्त्तते तत्र पदस्य तु रूर्ध्वं
सत्यासु प्रतिपादमिति गावन्त इत्यतो न इति च मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्तते ऽधोधिकारसूत्राद् इदं इति च तेन प्रतिपादमंते यतिरेर्द्धे विच्छेदः स
हितायाअभावः स च परिभाष्यते इति सर्वत्रौ पतिष्ठते न दैन उक्तं हलायुधेन अत्रेष्वपल्लु पदेशेभवति यतिः सर्वत्र पादांते श्लोका

यतिषद

सुखार्थपदविच्छेदो यतिस्त्राधिकारतः सांख्यवेदादयः शब्दा यत्र तत्रोपतिष्ठते १

र्द्धे तु विशेषतः समुद्रादिपदांते च व्यक्ताऽव्यक्तविभक्तिके इति यतिः सर्वत्र पादांत इत्यस्योदाहरणं श्लोकमात्रं प्रत्युदाहरणं तु नमस्तस्मै
महादेवाय शशाङ्कार्द्धमौलिने इत्येवमादि श्लोकार्द्धे तु संध्यभावः स्पष्टविभक्तिकं च विशेषतः उदाहरणं नमस्यामि सदोद्भूतमिंधनीकृत
मन्मथं ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहं अत्रेश्वरेतीकारस्य पूर्वमकारेण संहिता न कर्त्तव्या समासे प्रत्युदाहरणं सुराऽसुरशि
रोरत्नस्फुरत्किरणमंजरी पिंजरीकृतपादाब्जद्वंद्वं वंदामहे शिवं समुद्रादिपदांते च व्यक्ताऽव्यक्तविभक्तिके इति श्रूयमाणविभक्तिके
व्यक्तविभक्तिके समासांतर्भूतमव्यक्तविभक्तिकं उभयोदाहरणं यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु इत्यादि व्येक्ताव्यक्तविभक्ति
क इति यतिः सर्वत्र पदांते इत्यनेनापि संबध्यते उदाहरणं वशीकृतजगत्कालं कंठेकालं नमाम्यहं महाकालं कलाशेषशशिलेखा
शिखामणिं क्वचित्संप्रदायाद्यतिरहस्यमन्यदपि स एवाह क्वचित्तु पदमध्येपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामे
कवर्णकौ उदाहरणं पर्याप्तं तप्तचामीकरकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ वित्यादि तथा कूजत्कोयष्टिकोलाहलमुखरितभुवः प्रांतका

५. पं५

तारेश्वाइत्यादि तपामम बलद्याली हालाहलमलयजे धःपरिमलज्वलज्ज्वालामालः कलितमनिलो नाथमनिलः किरन्मे
घासंगाच्चलजलकणागारनिकरो यतो भस्त्रिसृहं दहति ममदेहं नवहति अत्र पदमध्येपि यतिराद्यपादांत अस्पष्टविभक्तिकत्वम
र्द्धं विच्छेदस्तृतीयपादांते श्रूयमाणविभक्तिकत्वं चेत्युदाहृतानि समुद्रादौ विनिर्किं पदमध्येयात्यतिः सापादांते माभूत् यथा प्रण
मतभवबंधक्लेशनाशायनारायणचरणसरोजद्वंद्वमानंदहेतुमित्यादि पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वेतु पदमध्ये यतिर्दुष्यति उदा
हरणं एतस्यागंडयोर्मंडलमिदममलं गाहते चंद्रकस्यामित्यादि एतस्याराजतिमुखमिदं रएणे चंद्रप्रकाशमित्यादि सुरासुर
शिरोनिघृष्टचरणारविंदः शिवइत्यादि पूर्वांतवत्स्वरःसंधौ क्वचिदेवपरादिवत् इष्टव्योयति चिंतायांयणादेशःपरादिवत् यो
यः पूर्वापरयोरेकादेशः स्वरःसंधौविधीयतेयतिविधौ सक्वचित्पूर्वस्यांतवत् क्वचित्परस्यादिवत् अत्रमूलमेतादिवच्चेतिपाणि
निसूत्रं तत्र पूर्वांतवद्भावेनयतिर्यथा स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेनाभिरामा जंभारातीभकुंभोद्भवमिवदधत इत्यादि
तथादिक्कालाद्यनवच्छिन्नानंतचिन्मात्रमूर्त्तये इत्यादि परादिवद्भावेन यथा स्कंधेविंध्याद्रिबुध्यानिकषनिमहिषस्याहितोऽ
सूनहास्यत् अत्र हि स्वरस्य परादिवद्भावे व्यंजनमपि तद्भक्तत्वात्तदादिवद्भवति तथाच पूर्वपदस्य संधिकृतमस्पष्टविभक्ति
कत्वं यदि पूर्वापरभागौ न स्यातामेकवर्णकाविति तादिवद्भावे संबध्यते तेन अस्यावक्त्राब्जमवजितपूर्णेंदुशोभं विभातिद्रु
त्येवं विधाय निर्दुष्यति यणादेशस्यपरादिवद्भावेन यतिर्यथा वितनघनतुषारक्षोदशुभ्रांशुपूर्णैरविरलपदमालो भ्यामलामु
ल्लिखंत इत्यादि अत्रापि व्यंजनस्य परभक्तत्वात् पूर्वपदांतस्यास्पष्टविभक्तिकत्वं इदं चेहज्ञास्त्रे हल्वर्णेनगणप्रत इत्येतन्मूल
के बोध्यं नित्यं प्राक्पदसंबंधाश्चादयःप्राक्पदांतवत् चादिभ्यःपूर्वं यतिर्न कर्तव्या इत्यर्थः उदाहरणं स्वादुस्वच्छंच हिमस
लिलं प्रीतये कस्य न स्यात् इत्यादि नित्यं प्राक्पदसंबंधा इति किं अन्येषां पूर्वपदांतवद्भावो माभूत् यथा मे शोर्यं तेन खलु सु
हृदाम भ्युपेतार्थकृत्या इत्यादि परेण नित्यसंबंधाः प्रादयश्च परादिवत् तेभ्यःप्रादिभ्यःउपसर्गेभ्यः प्राग्यतिर्नेत्यर्थः यथा दुःखं मम क्षिपति
हृदये दुःसहस्त्वद्वियोगे इत्यादि परेण नित्यसंबंधाः किं कर्मप्रवचनीयेभ्यः प्रागपि यतिर्यथा स्यात् यथा श्रेयांसि बहु दिग्धानि भ

३०

२

वंतिमहतामपि द्रुति अत्र पूर्वपदार्थसमुच्चये पिः अपिः पदार्थे स्यादिना कर्मप्रवचनीयसंज्ञा अयं चादीनां प्रादीनां चैकाक्षराणामनेका
क्षराणां वा पाठानियतावंनादिवज्ञावद्रष्टान्तैकाक्षराणां मध्ययतो तेषु पदमध्येपि चामीकरादिषिव क्वचित्तु पदमध्येपीत्यादिना
यनेरुक्तत्वात् मच्चादीनामुदाहरणं प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मितभ्रूविलासमित्यादि प्रादीनामुदाहरणं [illegible] दंप्रमोदं
हसितमिव परिस्पष्टमाशासरवीभिरित्यादि चादिप्रादिद्यतिविधिः संसर्गमूलकः अथास्य सभ्योऽर्थः पंडितंमन्यो नैय्यायि
कः कश्चित्कस्यचिद्यतेः स्वसमीपमागमनं कुतो नेति पृच्छति तमन्य उत्तरयति सुखार्थेति अत्र लोके स्वार्था इंद्रियार्थास्ते च ते
चते पदाभिवरत निस्रकुचे दनादीनि तेषां विच्छेदो राहित्यं शोभनः स्वार्थपदविच्छेदोऽस जितेंद्रियः इत्यर्थः ताहृशो यतिः अ
धिकारतः स्वस्य श्रुतावेवाधिकारो यत्र देशे सांख्यवेदादयः शब्दाः सांख्याः सांख्यशास्त्रीया आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः प्रकृति
तो विविक्तश्च इत्यादयः वेदउपनिषदागमादिशब्दास्तत्त्वमस्यादयस्ते च ते शब्दाः श्रूयंते तत्रैवासावुपतिष्ठते सन्निहितो भवति
यत्र तु घटपटादयः शब्दास्तत्रासौ नोपस्थितो भवतीत्यर्थः उपपूर्वात्स्थाधातोरकर्मकात्वे स्यात्मनेपदं २ श्रीराम

अथोक्ताद्युक्तसंतानि समवर्णवृत्तानि लक्षणीयानिति शक्त्यादिषु प्रतिष्ठान्तानि प्रायशो महाकाव्यादिषु नोपलभ्यंत इति गा
यत्रीछंदोजातौ तावदेकं लक्षयति अग्रे इति यद्वृत्तमग्रे प्रथमतो गुरुद्वयं धत्ते धारयति पश्चादंते पि गुरुयुग्मं धत्ते तत्तनु
मध्यानाम सत्यात नु लघुद्वयात्मकत्वात् कृशं मध्यं मध्यभागो ऽस्या इति यथार्थेत्यर्थः यद्वा सत्यात नगणयगणाभ्यां सहिता
छंदोजाति स्तनुमध्यानाम सत्स्वरूपमुद्दवयति अग्रे गुरुयुग्ममपि देयं मत्यासुखसाध्येतिस्तावकं विशेषणं तनुमध्या

अग्रे गुरुयुग्मं पश्चादपि धत्ते सत्यात नुमध्या मत्यासुखसाध्या २

समानलक्षणा इति बोध्यं अथा
स्यो यस्य पादे तनयो गणौ सस्तद्वृत्तं तनुमध्या नाम समवृत्तत्वाच्चत्वारः पादाः ... केचित् पुरः पश्चान्नितंबश्वश्वादिजना
त्र कांचित्स्तनभारवती पृथुनितंबां कृशोदरीं दृष्ट्वा तत्प्राप्तिसाधनोपायं पृच्छंते केचित् ... साधनत्वमुपदिशति अग्रे इति उरोभागे स्तनयोः पृष्ठभागे नि
तंबतले न तस्या दुःप्राप्यत्वं प्रतिपादयंती काचिन्न बुद्धेः साधनत्वमुपदिशति ... पुरः पश्चाच्च गुरुयुग्मं श्वश्वादिजनयु
तंबयोः भारयुग्मं दधाति कृशोदरी सार्थकं पूर्वार्द्धमुक्तमन्यथा प्रतिपादयतीति पुरः पश्चाच्च ... नकिं सर्वथा दुःप्राप्यानेत्याह मत्या श्वश्वादिजनभेदाद्युपायविधि
र्मं दधातीति अतो दुःप्राप्यत्वमस्या इति भावः नकिं सर्वथा दुःप्राप्याने त्याह मत्या ...
ना प्रशस्तया बुध्या सुखेनानायासेन साधयितुं शक्या २

३२

अथोक्लिंग्येकमाह मनोहरेति यद्व्रतेजसंगेवहेत् साकुमारललिता नाम स्मरचिंतयतोमितिशेषः मनोहरेत्यादि स्तावकं वर्णाः अक्षराणिपदानिसुप्तिङंतानि कुमारललिताज्ञेयोग् अत्रत्रिभिस्त्रुतिभिर्यतिरितिकविसंप्रदायः ह्यभ्यांपंचभि श्चेतिकेचित् अतएवमूलश्लोकेसमविषमयोःपादयोरुभयोरप्योदाहृतं अथात्रअनिरुद्धंप्रतिउषायाःसखीकाचिदाह म नोहरेति भोःस्मरजकंदर्पतनयहेकुमार ललितासुंदरीसाउषातवसंगंवहेत् मनोहरेत्यादिविशेषणद्वयेनतदीयलालित्य मेवाह वर्णागौरःपदानिसामुद्रिकलक्षणानि ३ अथानुष्टुभिचतायाह माणवकेत्यादिचतुर्भिः यत्रवृत्तेभेवर्णेनलगवर्णौ

मनोहरसुवर्णाविचित्रपदपूर्णा वहत्स्मरजसंगंकुमारललितासा ३ इत्युक्तिकुमाण वकाक्रीडितकंभेनलगंचेद्भवति यद्वसुवर्णैह्युदितंव्यक्तमतन्द्रेदमिदं ४

भस्युस्तदामाणवकाक्रीडितंनाम यत्तउदितंसमग्लवृत्तवर्गेउदितंश्लोकमरीत्येसादिनोक्तंवसुवर्णैरष्टाक्षरंविनानंतन्द्रेदस्य दभावःनतभावोस्मिन्निस्तन्द्रेदं वितानभेदएवेत्यर्थः संज्ञाविशेषार्थमिहपाठइतिबोध्यं माणवकाक्रीडितकंभ्तौल्गौ अत्रचतुर्भिश्चतुर्भिर्यतिरित्याम्नायइतिहलायुधःसचसूत्रानुक्तत्वाद्गयोवादस्तथाचमूलश्लोकेतृतीयपादेनदोषः अथात्र केनचिद्बालेनव्याभ्युदितंनक्षत्रंक्रीडनार्थयाच्यमानःकश्चिदाहमाणवकेति भोबालकचंद्रादिभंनक्षत्रंतेलगंअधोगतंभवे त्तर्हिआक्रीडनकंस्यात् हियस्माद्यन्नक्षत्रंउदितंउद्गतंसद्वसुवर्णैरत्नवर्णैर्भातीतिशेषः अतोव्यक्तंस्फुटमतन्द्रेदआक्रीडनकव स्तभावाक्रीडितकमाभावस्वरूपंतद्रूपमेवेत्यर्थः ४ श्रीरामःशरणंममेतिपरमोमंत्रोयमष्टाक्षरः श्रीरामचंद्रजीसहाय

वृ॰ तो॰ प॰

संप्रतीति इदानीयस्मिन्भोगणेऽपिचान्यश्चभः गोगुरुः पुनरपिगुरुरेते भवंतिनद्धत्तं फणिनापिंगलेनचित्रपदानामोक्ता यदीयारी
निरूपान्न वितानासंग्रहीनवितानवृत्तभेदावितानभेदएवचित्रपदेत्यर्थः संज्ञाविशेषार्थंपुनःपाठइतिस्फुटंव्यक्तम् हेतर्केथा
मि चित्रपदाभोगो पदांतेयतिः अथात्रकेनचित्कपटवताऽधमर्णेनसत्युत्तमर्णे निजवसनाशनादिसुखमपहुतमसति
तुनस्मिन्स्फुटीकृतमितिसर्पसाम्येनकश्चित्तमुपालभते संप्रतिभइति सम्यक्प्रतिभास्येति संप्रतीदानीभास्येतिवा वि
द्यमानश्चोभावान पीत्यर्पत्तादृशेणभोगस्नादिसुखं अगोपि अपह्नूयतेस्म हेअधमर्णेत्वयेतिशेषः कदाचित्स्फुटंव्यक्तम्

संप्रतिभोपिचभोगोगोपिपुनःस्फुटम्हे रीनिरूपान्नवितानाचित्रपदाफणिनोक्ता ५

हेउद्यतेस्म आविर्भाव्यतेस्मेत्यर्थः इयंरीतिराविर्भावतिरोभावरूपःप्रचारः फणिनासर्पेणोपदिष्टा तेवेतिशेषः फणिना
यथाभोगःफणाकदाचिदपह्नूयतेकदाचित्स्फुटम्उद्यतेतथेत्यर्थः किंभूता उपात्तसंग्रहीतेवितानमुल्लोचाय
येति अनेनाधमर्णपक्षे सुखसामग्रीस्फुटीकरणमुक्तं सर्पपक्षेवितानंफणाविस्तारः चित्रपदांद्भुतलक्षणा ५

शश्वदिति [illegible] हे शिष्य मद्वद्वद्दोमगणेणैद्दो गौगुरु इति रीत्या या वृत्तजातिः सा विद्युन्मा
लानामा। दुर्लक्ष्या सुखेन लक्षितुं शक्या शश्वत्पुनः पुनश्चातुर्वर्ण्येन चतुर्भिर्वर्णैश्छिन्ना पदपाठविच्छेदवती चतुर्भि
श्चतुर्भिर्यतिरित्यर्थः अर्द्धाभ्यां पूर्वोत्तराभ्यां क्रमादनंगक्रीडाज्योतिश्च अयमर्थः लःपूर्वश्चेज्योतिर्गश्चेत्सौम्य
तिगीत्यार्या विशेषशिखाया भेदद्वयं प्राकू प्रतिपादितं सौम्याया एवानंगक्रीडेति नामान्तरमन्यत्रोक्तं तत्रैव तल्ल

शश्वच्चातुर्वर्ण्यच्छिन्ना हे मद्वद्वं गौरीस्येति अर्द्धानंगक्रीडाज्योतिर्विद्युन्माला सा दुर्लक्ष्या ६

वोर्द्धेनानंगक्रीडा पूर्वार्द्धमेतदुत्तरार्द्धेन च ज्योतिरुत्तरार्द्धं च संपद्यत इति विद्युन्मालाभोगो अथात्र तदि
त्यक्तिं वर्णयति शश्वदनारतं चातुर्वर्ण्येन पीतारुणसितकपिलैश्चतुर्भिर्वर्णैश्छिन्ना भेदं प्राप्ता या गौरी तिहे
तोर्हेम्ना सुवर्णेन द्वंद्वं कलहं स्पर्द्धामित्यर्थः एति प्राप्नोति अर्द्धा अर्द्धरिध्यायानंगक्रीडासुरतं तत्र ज्योतिरुद्यो
तः तादृशी विद्युन्नाम्नी माला पंक्तिर्दुर्लक्ष्या ज्योतिष्वादुःप्रेक्षेति ६

५

यस्मिन्निति सम्यक् स्मृतं स्मरणमस्य न तस्मिन्बुद्धिः हंसं स्मृतशिष्य यस्मिन्वृत्ते मनेगद्वंद्वं मकारनकारौ गुरुयुग्मं च भवंति एतदिदं हंस
रुतं नाम ननु इदानीं ननु पाठ हंसरुतं म्नौ गौ इति सूत्रं नोपलभ्यते अत आह म्लान इत्यादि क्वचिदिति स्पाद्भुजंग शिशुसु
तानौ मो हंसरुतं म्नगो गित्याग्नेयमूलकं तत्र क्वचित्पुस्तकेषु लभ्यन एवेत्यर्थः यद्यप्याग्नेये च हलायुधेन सह तेन तथाप्यनुष्टुभि बोध्यं ह
लायुधस्तु हलमुखी नौ सः ततो हंसरुतं म्नौ गाविति क्रमं निबबंध वसुनस्सुजसौ रः कुमारललिता भौ गौ चित्रपदा स्मृता
विद्युन्माला मम गगा गणैर्भौ तलगैर्भवेत् माणवका क्रीडितकं भ वेद्धलमुखी रनौ सः स्याद्भुजंगशिशुसृता नौ मो हंसरुतं
म्नौ गौ भवेच्छुद्धविराड्वृत्तं प्रतिपादं मसौ जगौ पणवो मयो नेगः स्यान्त्रजौ गौ मयूरसारिणी मत्ता मभसगा हत्तं नजजा गो हु

यस्मिन्संस्मृतमनंगद्वंद्वं हंसरुतमेतत् म्लानः पाठ इहकालेलाभोतः क्वचिदमुष्य ७
इत्यनुष्टुब्वर्गः

पस्थिता रुक्मवती भमसगा इंद्रवज्रा ततो जगौ गुरु इत्याग्नेयक्रमेण सूत्रक्रम उचितः छंदोवक्ष्येन राराध्य पिंग
लोक्तपथाक्रममिति तत्राद्दो प्रतिज्ञानत्वात् मूले तु वैदिकपाठक्रमो निबद्धः यत्तु वैदिकाः पठंति उपस्थिता जौ जौ ततः ए
करूपं तत इंद्रवज्रा तो ज्गौ गः इति तित्रैकरूपमिति मन्ये उक्ताग्नेये हलायुधवृत्तौ च तस्यादर्शनात् अथात्र कयाचि
द्धंसशब्दः कीदृगस्तीति पृष्टः कश्चिदाह यस्मिन्निति नपुरराधे सति अनंगद्वंद्वं कंदर्पसंबंधि कलहः संस्मृतस्तदेतद्धंस
रुतं नान्येत् ननु साक्षाद्धंसरुतं सर्वत्र कुतो न लभ्यत इत्यत आह म्लान इत्यादि इहास्मिन्काले कलिकाले पाठोवेदपा
ठो म्लानः क्षीणः तद्धेतोः क्वचिन्मानससरोदेशे ऽमुष्य हंसते हंसस्य लाभो नान्यत्रेत्यर्थः यत्रसांगवेदपाठो भवति तत्रैव ब्रह्मणः सं

स्वरा तद्धा हंस हंसा नाम विवक्षितेषु वर्णकोश नाम्नि
ति भावः ७ इत्यनुष्टुब्वर्ग विवरणं

३३

अपरं बृहत्यां वृत्तद्वयमाह यदिति द्वाभ्यां यस्मान्न नमद् इति त्रीन् गणान् कुर्यात् श्रोतः सैषा छन्दो जातिर्भुजगशिशुसृता नाम सा
का यत्र या बृहती नवाक्षरा जातिः यदि चेन्मुनिनयनैः सप्तभिर्द्वाभ्यां च भिन्ना विच्छेदवती यतिरित्यर्थः अपि चेति अनुष्टुभा
पक्षयाऽन्यजात्यां रमे भुजगशिशुसृता नाम अथ काचित् सती प्रेमेण नमस्कुर्वन्तं कंचित् प्रतिकश्चिस्या तं असती त्वमा
विष्कुर्वन्नाह यद्यपीति यद्यपीयं महती ब्राह्मणजातिस्तथापि मुनिनयनैर्दीभिकमुनिनेत्रैर्भिन्ना कटाक्षैस्ताडिताय
दितर्हि भोः सखे मित्रे तस्यै न नमद् इति न कुर्याः यतः सैषा भुजगशिशुसृता वक्रगतिरस्ति ८ अपरं च तद्भेदमाह येति
भो विज्ञ या जातिः शुभैस्त्रिभिरक्षरैः रसैः षड्भिश्च खण्डिता विच्छिन्ना सम्प्रदायात् कीदृशैः शुभैः रसैश्च पदं पादं अधिकृते नि

यदपि च बृहती जातिर्यदि मुनिनयनैर्भिन्ना न नमद् इति सखे कुर्या भुजगशिशुसृता नैषा ८ या शु
भैर्भवति च रसैः खण्डिता पदमधिकृतैः विज्ञ तामनुचर न सा लक्ष्यतामिह हलमुखी ९ इति बृहती वर्गः

युक्तैः पादमध्यस्थैरितियावत् इदं च विशेषणं श्लोके गुणाद्यक्षरेषु सकृद्घातिभयनेतुं तेन प्रतिपादं गुणा दिषु यति
रेव मन्यत्राप्यूह्यं तां छन्दो जातिं च चेद् रसनास्त्रयोगणा अनुमताः स्युस्तदा सेह शास्त्रे हलमुखी नाम लक्ष्यतां हलमुखी
नैसि अथ काचित् सटाहृतमुखं वीथिगच्छन्ती दृष्ट्वा सुन्दरीयमिति बुध्वा तामनुगच्छन्तं कंचित् तस्या असौ दर्यमाविष्कुर्वन् क
श्चिन्निवारयति येति या शुभैः सौन्दर्यादिभावैः खण्डिता पदमधिपादे इत्यर्थः ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इत्यधियोगे द्वितीया त
त्र कृतैः रसैर्यौवकरसैश्च दूषिता भो विज्ञ चतुर तामतो नानुचर नानुगच्छ यतः सेयं इह पटो हारितमुखस्थल विशेषह लव

सुखस्थलसा इत्यादि इत्यन्तो ८ इति बृहती वर्ग विवरणं

५

अथ पंक्तौ वृत्तषट्कमाह विश्राम इत्यादिभिः यस्यादांतिके यच्चरणांतिके एव केवलं विश्रामो यतिर्नेत्वन्यत्र पादमध्ये कविभिश्छं
दोभिज्ञैर्विनिश्चितः यश्च दिशा दशवर्णैः रूपलक्षिता पंक्तिश्छंदजातिः यत्र मसौ जगं मसजास्त्रयो गुरुश्चैकः सोयं शुद्धविरा
ट्नाम विराजते नाथोहृत्तश्रेष्ठः शुद्धविराट् मसौ जौ अथात्र विराजमीश्वरं स्तौति असौ शुद्धविराट् जगन्नाथो भुवनेश्वरो वि
राजते यो दिशां पंक्तिरूपो व्यापक इत्यर्थः पूर्वार्द्धं स्पष्टं १० नस्यामन्यदाह दिगिति यत्र मानुमगणान्नु परोऽन्यः नयो गणो यश्च
गो गुरुमानेते स पुनस्तैश्छंदो विद्भिरिह शास्त्रे पणव इति नाम्ना वर्ण्यते यस्य पणवस्य श्लोकरूपः शब्दो निजकरणं स्वी
यं यथोक्तगणरूपं शरीरं प्राप्तः सन् क्षितौ न्यं प्रतिप्ररितः पृष्ठ इति यावत् दिक्पंक्तौ दशाक्षरपंक्तिच्छंदो जातो प्रतिफलति

विश्रामः कविभिर्विनिश्चितो यस्यादांतिक एव केवलं यः पंक्तिश्च दिशा मसौ जगन्नाथः शुद्धविराट् विरा
जते १० दिक्पंक्तौ प्रतिफलति क्षितितीय पृष्ठ शब्दो निजकरणं प्राप्तः यः पंचस्वपि स पुनर्मौ न्यो गौ गीतिज्ञैरिह पण
वो वर्ण्यः ११

भासते पंचसु वर्णेषु साकांक्षत्वाद्यतिपर्यायो विश्राम इत्युपतिष्ठते यः पंचसु विश्रामः स पुनरपि तथैव पंचसु पं
चसु यतिरित्यर्थः पणवं म्नौ यौ अथात्र वाद्यविशेषं पणवं स्तौति गीतिज्ञैः संगीतशास्त्रज्ञैरिह देशकालवि
शेषे पणवो वर्णनीयः यच्छब्दीयदीयध्वनिः क्षिप्तः प्रेरितो दिक्पंक्तौ सर्वदिक्षु प्रतिभलति प्रतिध्वनति य
च्छब्दो निजकरणं स्वीयकर्णेन्द्रियं प्राप्तश्च स पुनः पंचस्वपि जनेषु मान्यो मानार्हः ११

३४

६८ ...

अथतत्रैव ... न्यदप्याह सार्थेति यत्रभमसमितित्रयोगणाः गेगुरुवर्णश्च तद्वृत्तंरुक्मवतीनाम आरतौयाशांते विश्रामंधारयतिखलुप्रसिद्धं कीदृशी श्रीलाशोभावती सार्थकंयथार्थं यदीमे पराये रुक्मवती तिनामतस्यश्रवणमात्रेणकस्यकवेश्चित्तंन चलीस्याद्पितुसर्वस्याप्येतद्वृत्ते कवयितुमनश्चलीभवेदेव रुक्मवतीभ्मोसौ अनुक्तत्वास्याशांतेयतिः अथात्र रुक्मवतीनाम्नीको चित्प्रेरनोतिसार्थेति रुक्मवतीकाचित् असंगं यथास्यात्तथा श्रीलाभं लक्ष्मीप्राप्तिं धत्ते कीदृशी र

सार्थकयनाम्नः श्रुतिमात्रात्कस्यकवेश्चित्तंनचलीस्यात् आरति विश्रामं खलु धत्ते
रुक्मवती श्रीलाभमसंगं १२ यारयुग्ममध्यभाग्जयुक्तातत्सुरोजघन्यगानुषक्ता
सामयूरसारिणीतिनाभालक्ष्यतेनटीवचाभिरामा १३

तौविश्रामरूपं आरुतिवाक्ये पूर्वार्धंस्पष्टं १२ अपरमाह येति यावृत्तजातिः रयुग्म स्य रेफद्वयस्य मध्यं भजतीतिभाक्सचासौजो जगणस्तेनयुक्ता रजरेतिगणत्रययुक्ते सर्थः तत्सुरस्तेषामपेजघन्योपान्त्योगुरुस्तेनानुषक्तासंबद्धा सामयूरसारिणीति विशेषनामाभवति नटीवाभिरामालक्ष्यते कीदृशी नटी यारयुग्मेत्यादि यजयोः सावर्ण्याज्जारयुग्मं उपपति द्वयं तन्मध्यं भजतीतियारयुग्ममध्यभाक् जयुक्ता जवयुक्ता तत्सुरोजारायतोजघन्यगाअधम

उस्त्रियगाभिमतौअद्भुतषका अ प मधुर प्रैश्रास
का मयूरसारिणीजौगौपादांतेयतिः
मयूरसारिणीनाम्नः कस्याश्चित्स्याः न
द्या श्रमसमानश्रितोपमातापयम गावारि

अपरमाह सिंधिति यत्र इते मंभःसंगः मभसास्त्रयो गुरुश्चैकः सैषाभत्तानाम सुखयति काव्यकर्त्तुर श्रोतृन्वे
तिशेषः सिंधुप्रांते चतुरक्षराणि तेत रनुत रनंतरं रसांते षडक्षराणि ते पदं सुप्तिङन्तं कृत्वा अभिषेकी स्थापयित्री नूनं नि
श्चयेन चतुर्भिः षड्भिर्यतिरित्यर्थः कांतार मणीयाँ भत्ताम्भोसगौ॥ उक्ता यतिः संप्रदायात् अथात्र कथाचित्साह
केषांचिज्जलक्रीडामाह सा प्रसुताम त्ताक्षीवा कांता सुंदरी एषा सुखयति क्वेदं इति अत आह अंभसं
गो विलसति यत्र तत्र नदीप्रदेशे इत्यर्थः सिंधुप्रांते नदीप्रदेसे इत्यर्थः पदं कृत्वा ततः पश्चात् रसांते जलास
सिंधुप्रांते तरनुरसांते कृत्वान्नंपदमभिषेक्री भत्ताकांता सुरवयति सैषा मंभः संगो विलसति यत्र १४
यासो रमणीयं तरा कृतिर्यस्याः कविभिर्विहिता दृतिः नेत्रे यदि भगस्तदुपस्थिता दृत्तंयदिदं हित जंजगौ १५
भागे पदं चरणे स्थापयित्वा अभिषेक्री अभिषेकं कुर्वती १४ अपरं चाह यासाविति यत् यत्र हि ध्रुवं तजं जगा
विती इमे तदस्तित दृत्तनामुपस्थितनाम यत् यत्र नेत्रे द्वौ इभा अष्टे यतिरित्युपतिष्ठते तेन द्विसंख्याव
छिन्ने षष्ठसंख्यावछिन्न षक्षरेषु यतिरित्यर्थः एवंविधं इदं उपस्थिता जौजगौ उक्ता यतिः संप्रदायात् अ
थात्र काचित्सखी नायकविरहप्रलापं निवेदयंती त्वदनुध्यानपरा सा विति कांचिदाह यासावित्यादि कविभिःश्रा
ज्ञैर्यस्या आकृतिराकारो विहितः मत्पराय परा तया सखीत्यात् तस्याभाः द्युतिर्यदि नेत्रे मम लोचन विषयो स्तित
तर्हि सा उपस्थिता भवेत् हितजं त्वखेमभवं यद् वृत्तं चरित्रं इदं तत्व स्त्रियो जगौ गायति स्म १५ इति निर्णिक्तिवर्ग
विवरण

अथ तत्रैवान्यदाह सार्थकेति सार्थ कस्य नाम्नः श्रुतिमात्रात् कस्य कवेश्चित्तं न चली स्यात् आरति विश्रामं खलु धत्ते रुक्मवती श्रीलाभम

संगं १२ यत्र मभसमितित्रयो गणाः गं गुरुश्च सा चेत् तद्वृत्तं रुक्मवती नाम आरतौ पादान्ते विश्रामं धारयति खलु प्रसिद्धं कीदृशी श्री

लाशोभावती सार्थकं यथार्थं यदीयं रुक्मवतीति नाम तस्य श्रवणमात्रेणाकस्य कवेश्चित्तं न चली स्यात् अपि तु सर्वे स्याप्येतद्वृत्तं

कवयितुं मनश्चचली भवेदेव रुक्मवती भोसगो अनुकूलाख्यायांतेयतिः अथवात्र रुक्मवती नाम्नी काचित्प्रस्तौति सार्थकेति

रुक्मवती काचित् असंगं यथा स्यात्तथा श्रीलाभं लक्ष्मीप्राप्तिं धत्ते कीदृशं रतौ विश्रामरूपं आरति वाक्ये पूर्ववद्व्याख्येयं १२

अपरमाह येति यारयुग्ममध्यभाक् जयुक्ता तसुरोजघन्यगानुषक्ता सा मयूरसारिणीति नाम लक्ष्यते नदीव सा

भिरामा १३ या तृतीयः रयुग्मस्य रेफद्वयस्य मध्यं भजतीति भाक् सचासौ जो जगणस्तेन युक्ता रजरेति गणत्रय

युक्तेत्यर्थः तसुरू स्तेषां प्रयोजघन्यो गुरुस्तेनानुषक्ता संबद्धा सा मयूरसारिणीति विशेषनामा भवति नदीवाभि

रामा लक्ष्यते कीदृशी नदी यारयुग्मेत्यादि यजयोः सावर्ण्यात् ज्ञारयुग्मं उपपाति द्वयं तन्मध्यं भजतीति यारयुग्ममध्य

भाक् जयुक्ता तसुरोजा रायतो जघन्यगा नोभाद्धमयूरवगामिनी लक्ष्यते कीदृशी नदी यारयुग्मेत्यादि यजयोः सा

वर्ण्यात् ज्ञारयुग्मं उपपाति अनुषक्ता अधमेऽसक्ता मयूरसारिणी जौगौ पादांते यतिः मयूरसारिणीनाम्न्याः कस्याश्चिद्

तस्याः नप्राक्षु समानाचरणो नोपमानोपमेययोभावात् सम्यार्थो ज्ञेयः १३ अपरमाह सिंधुप्रांते तदनुरसी तेष्ववानूनंपदमधिपे कौ

५ १।२

मत्ताकांतासुखयतिसैषामंभःसंगोविलसतियत्र १४ सिंध्विति यत्रत्वत्तेमेभःसंगःमनसाद्वयोगुरुश्चैकःसैषामत्तानामसुखय
तिकोव्यकर्तृनश्रोतृनवेतिशेषः सिंधुप्रांते चतुरस्रांते तदनुतदनेनरसांतेषडस्रांतेपदंसुश्लिष्टं तैकृत्वाभिषेकं स्थाप
यित्री नूनेनिम्नयेन चतुर्भिःषड्भिर्येतितीत्यर्थः कांतारमणोया मत्तामभौषौ उक्तायतिः सप्रदायात् अथात्रकयाचित्सह
केषांचित्सलक्षीरामाह सापस्तुतामहासीनकांतासुंदरीएषांसुखयति क्वदेशेइति अत आह अंभःसंगोविलसतिय
त्रतत्रनदीप्रदेशेइत्यर्थः सिंधुप्रांतेनदीतटेपदं कृत्वाततः पश्चात्तरसांतेजलांतप्रभागेपदं चरणांस्थापयित्वाऽभिषेकं अभि
षेकं कुर्वंती १४ अपरंचाह यासाविति यासौरमणीयताकृतिर्यस्याः कविभिर्विहिताहृतिः नेत्रैयदिभास्तदुपस्थितात्वत्तं
यदिदंहितंजगो १५ यत्रयत्रहि अक्रवं तज्जंजगाद्धिलीदमेतद्गस्तितद्वत्तमुपस्थितानाम यत्रयत्रनेत्रेद्वौइभाश्चष्टः यति
स्तुपातिष्टते तेनद्विसंख्या वह्निनेत्रेषष्टसंख्या वह्निनेत्रेषडक्षरेषु यतिरित्यर्थः पूर्वार्द्धस्तावकंस्यषट् उपस्थितान्तोऽन्तो उक्ताय
तिःसंप्रदायात् अथात्रकाचित्सखीनायकविरहप्रलापंनिवेदयंती तदनुध्यानपरोसाविति कांचिदाह यासावित्यादि क
विभिःप्राज्ञैर्यस्या आहृतिरौदरो विहितः मत्सरायरगतयासतीलात तस्यामरसुतिर्यदि नेत्रेमममनोघनविषयोस्तितर्हिसाउप
स्थिताभवेत हितज्जंत्वत्तेमम भवं यद्वत्तंजगौत्रिंदंतत्वात्रियोजगौगायतिस्म २५ इतिपंक्तिवर्गोविवरणं अथत्रिष्टुब्भेदान्दशाभिराह

एम

३५

ख्यातेति ख्यातेन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गो नर्णव्रजस्याश्रूपदाश्रितोसौ ईदृग्विधानां प्रतिपालनेनाहि त्रिष्टुप्सु जाते रुचितेऽधिकार: १६
यत्र यस्य परिपाट्या रूप यथा तथा असौ वर्णव्रजस्याश्रितस्तद्वृत्तमिंद्रवज्रा नाम ख्याता प्रसिद्धा असौ क: तौ जगौ गो: इति ईदृग्वि
धानामेकाक्षरहलानां प्रतिपालनेभेदज्ञापने त्रिष्टुप्जाते ऽधिकारे उचित: ईद्वक्ष्यातौ जौग अनुक्तत्वात्पादांते यति: अथा
त्र श्री कृष्णे कुपिते नेंद्रेणासवज्र पाताय्यामति वृष्ट्या नुपक्रोतायां सत्यां व्रजे समस्तालोकागावश्च श्री कृष्ण राम पाहीति वंदंतो
गोवर्द्धनोद्धरणेन ताभ्यां ते रक्षितास्तदुक्तिं तमेवाश्रितपालनमित्याह ख्यातेति यदाश्रित: ययो: समकृष्णयो राश्रितो गो
वर्णव्रजो गावश्च वर्णा ब्राह्मणाद्यश्च तेषां व्रज: समूहो निबास ख्यातं नाख्याता पुराणा प्रसिद्धा वज्रपातं न यो यत्र विप
त्तिस्तस्यां तौ रामकृष्णौ ज्यायति स्म ईदृग्विधानां प्राणिपत्रीनां त्रिष्टुप्सु जातेरीश्वर जाते: १६ अथापरं भेदमाह उपेंद्रेति
उपेंद्रवज्रा गजतो जगौ गा यदा विरासीत्सुखकृत्प्रसंगा इयं महे शास्त्र रमौलिभूषाप्यप्यते सत्कविता वुभूषा १० अंगहे शि
ष्य: जतो जगौ जत जा गुरुश्च गा गुरुणा सह जत जाग हृये चेत्यर्थ: यत्रैतत्स्यात्तद्वृत्तमुपेंद्रवज्रा नाम म हेशाक्षराणामेकाद
शाक्षराणां त्रिष्टुब्भेदानां मौलिभूषाश्रेष्ठा शेषं स्पष्टं [illegible]कं उपेंद्रवज्रा तौ जौग पादांते यति: अथाप्यगंगेति स्तौति उपेंद्र
वि ह्लोर्व ज्ञां कि ते यदंगं चरणं तज्जौ गु ष्टकृ तो जगंगा ज्ञववतीगंगायत पाक्राविरासीत यसा शेषं स्पष्टं १७ अथोक्तयोर्मि श्रो

सोनोपजातिमाह अन्योन्येति अन्योन्यसंभेदमयाश्रुयातामपेंद्र इंद्रस्वरूणांगणोद्वौ तदाभवेद्भरसुमोपजातिमेहेशव
र्णाद्भुतक्रमभेदा १४ उपेंद्रवज्रेंद्रवज्रजातिद्वौ चरणाएवं गणांतत्रापद्यन्योन्यसंभेदंपरस्परंपि श्रयणोभावुपातां तदोपजाति
र्नाम भवेत लक्ष्मयुगलक्षणायुगमस्यायत्तीतिताहृशी महेन्द्रवर्णास्तकादशाक्षराः अद्भुताविचित्राःपाकभेदाश्चतुर्दश
भेदाअस्यास्तयाभूता वाद्यंतावुपजातयः आद्यंतावनंतरौक्तविंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोः पादौ वाह्यतौ यदाक्षिकल्पेनपथे
द्दं भवतस्तदोपजातयः द्वयोर्लक्षणयोश्चतुर्षु पादेषु समतया अन्यतरस्य वाहुल्येन न्यूनतया वा कथमपि समावेशेन
चतुर्दश भवंति सप्यवृत्ते पूपजातयः पन्या सोलाघवार्थः केचिदिदं सूत्रं नीयोपलक्षणपरतया व्याचक्षते तेन वंशस्थें
द्रवंशयोर्द्वयोस्तथावातोर्मीशालिनीयोर्द्वयोरन्येष्वपि पादानां संकरात्प्रयोगानुसारेणोपजातयो द्रष्टव्याः तत्र य
थाप्रबोधबोधविद्वद्वयेविद्याप्रवोधोदयजन्मभूमिरित्यादि अत्र द्रवज्रेंद्रवंशोपेंद्रवज्रावंशस्थानां चतुर्णां अरणं एवं द्व
योरन्ययोर्वासंप्रयोगमनुसत्यवोध्यं द्वयोश्चरणासांकर्याच्चतुर्दश भेदाः प्रस्तारस्वचनया चतुरक्षरप्रस्तारेयथापोडश
भेदास्तथानयोद्वयोः प्रस्तारे तथाहि इंद्रवज्रावरणाश्चत्वारो गुरुस्थानेलेख्याः यथा २२२२ इति उपेंद्रवज्राचरणास्तु अंति
प्रपेंद्रसर्वलघुस्थानेलेख्याः यथा ३३३३ इति एवं चमध्यस्य भेदउपजातयश्चतुर्दश यथा ३२२२ १ २३२२ ३३२२ २२३४

३३१२५ १३३१ ६३३३१७ १११३८ १३१११३९ १३१३१० ३३१३११ ११३३·१२ ३१३३·१३। १३३३ १४। मत्तश्लोकस्तु वृत्तदेशतमो भेदः
अथात्र पादीज्ञातुं हरणोईंद्रोपेंद्रयोः समरांगणो मिलन संभावनायां गोपजातिरपि नंदादिः शक्रस्य भेदे समर्थो संभवे
दित्याह अन्योन्योति लक्ष्मलक्षणांगो पन्नातेर्यस्मादिति नयोतिमिश्री भवती तिलक्ष्म युक्तादृशी चासो गोपजातिस्तदप
हृत शक्रमेरभवेत् कुत इत्यत आह महेश्वर्योति महान् ईशस्य स्वामिनः श्रीकृष्णस्य वेणीः अत्र वर्णोस्यास्तथा भू
ता तदा कस्य पद्योपेंद्र इंद्रस्येति भ्रातरौ रणांगणे। न्योन्या संभेदस्य मनामुपातां संभेदः संगमः संभावनायां लिङ्। १८ अपभे
दमाह धूर्जटीति धूर्जटी टिवर्णोच णोच रणो स्याद्यादिरतिः सुखमंतिमवर्णो गच्छतिय त्रुगाभे गगमंकं चेत्स्यविंदुमसौ
धकवृत्तं १९ यद्वृत्तं गणाभंत्रिभगणा गगौ गुरु द्वयमेतदंकं लक्षणं गच्छति प्राप्नोति तदा विंदुर्विंदु रहितं मात्रोभात्स्य त
द्धकदोधकवृत्तं दोधकनामकं वृत्तमित्यर्थः यत्र यत्र धूर्जटि वर्णचरणे एकादशाक्षर प्रसिद्धे चरणे पादे इतिमवर्णो विर
तिर्यतिः सुखं यथा तथा स्यात् दोधकभेदो भो अनुकूलात्पादांते पतिः अथात्र हातु मंदोधकाख्या दैत्यस्या चरणवदि
त्याह धूर्जटीति धूर्जटेः शिवस्य वर्णः स्तुतिः अत्र वर्णो जाते न विन्नस्तादृशो यश्चरणः शैवपादस्तस्मिन्यस्याक्षरातु विंशति रुपी
तिः यस्यांति मवर्णोऽश्रद्वेसुखं च यत्र यः गुरुणां भंगांगुणानां शोर्यादीनां भंगो नाशं लंगच्छति तादृशमंकं चेत्प्राप्नोति चेत्तर्हि अ

२

विंदरग्ध्याता तस्य मदोग्दोर्वी हर्षो का अंधकासुरस्येव वृत्तमाचरणं अंधकस्य यथा शिवस्तुति प्रसिद्धे रणे विरतिर्भवति तद्वद्
विदोराच रयां शेषं पूर्ववद् अंधकपक्षेपि व्याख्येयं १९ अपरं चाह स्मारं स्मारमिति स्मारं स्मारं रुद्रवर्णनं जपद्भिर्वारंवारं चेत
साभावयद्भिः सेव्या काव्ये काव्यकृद्भिर्विशेषादच्छौ शैले शालिनी मत्तगंगा २० यत्र मत्तगंगमपदानस्तागणाद्वयं गगुरुगणि
त्येन गुरुणा सहैते भवंति तद्वृत्तं शालिनी नाम अच्छौ चतुर्षु शैले सप्तसु च वर्णेषु यतिरिति संबध्यते रुद्रवर्णने कादंश
वर्णने विष्णुजातिभिस्य पुनः पुनः स्मरता जपद्भिः शालिनी वर्णानुचार्यद्भिः कविभिः काव्यविषये सेव्या शालिनीमत्त
लोग समुद्रकर्षपः अथात्र कविभिर्गंगा स्वकाव्ये वर्णनीयेत्याह स्मारमिति रुद्रवर्णना शिवबीजाक्षराणि अच्छौ समु
द्रे शैले विशेषात् शालिनी शोभमाना मत्ता दृष्टा वेगवतीति यावत् तादृशी चासौ गंगा कविभिः स्वकविभिर्गंगा स्वैका
कविभिः स्वकाव्ये सेव्या वर्णनीया २० अथान्यमप्याह अच्छाविति अच्छौ प्रांते घनभंभो हितं चेद्वा तोर्मीयं गगाने केश्र
वर्णे आभात्यस्याः पतितः शीलनेन चेनः कर्त्तुनाः किं पुलकं तेमः २१ यत्र चेत्तमंम वर्णाभो भवर्णः तंत वर्णा गगणा रुद्वयं चे
यंवा तोर्मी नाम्ना भाति हि प्रसिद्धं घनेति संबोधनं अच्छौ चतुर्षु प्रांते पादांते च यतिः अनेके बहवः ईशा एकादश वर्णाश्चियस्यां तां
दृशी नीवली वर्दन्यापेनानेकपदस्यो पासानं किं वर्णनमिति शेषः गातोपीतो भ चकारेण कषपइत्यनुकृष्यते ते नवचतुर्षु

एम

३७

सप्तसु चयतिः अथात्र समुद्रप्रांतस्थाकाचिद्विरहिणी सखीं वक्ति अब्धौ समुद्रप्रांते एकदेशे घनस्येदं घनं सांद्रं वा अंभोज
लं चेदहितं दुःसहं भुवातिते तर्हि गगने आकाशे स्यमपराके शवर्णास्त्स्मामदेति यावत वातो मीप वनवीचिर्दुः सह भाति अ
स्याः वातोर्म्याः शीतलनेन सेवनेन सेवनेन मम चेतः किमालिंगनादिकुर्लुनोत्कंठत इति काकुः २१ अथैतरंभेदमाह य
स्यामिति यस्यामत्रो नलगा तिस्या वतत्वा विदितै ज्ञानासि ले भ्रमरविलसितं सिंधोशे ले भवति तु विरतिर्जातिः सेयं मतिम
नुसरति २२ यस्यास्त्रिष्टुप्जाते मेमो नलगइ इति वर्णाः कदेवकमति विदितमस्ति तद्भ्रमरविलसितं नाम ज्ञानासीति प्र
प्रश्नः सिंधौ चतुर्षु शैले सप्तसु च विरतिर्विश्रामो भवति सेयं जातिस्त्रिष्टुप्मतिं बुद्धिमनुसरति भ्रमरविलसितं श्री
मगौ लौ गु पूर्वसूत्रात्तकारोऽनुवर्तते तेन समुद्रऋषय इति वर्तते तदक्रमायेये शालिनीमततालगौ यद्धिः समुद्र
ऋषयो वरतो मीमप ताब्धगो चतुःस्वराः स्याद्भ्रमरविलसितं मभौ नलौ गः समुद्रा ऋषय इति एनेनगा तेमीः सूत्रे च चतुःस्व
र इति अत्र सूत्रे समुद्रऋषय इति च पाठो नादरणीयः इदं तु चिंत्यं से अत्रे क्वचः पठितु पुक्तो न तु पूर्वत्र अन्यथा चानुरूपे नोत्र
त्रेति स्यायादिह यतां तेयतिः स्यादिति अथ कश्चित्स्य अमरा द्वीपेण द्विनद्या लिशायां कस्यांचिद्वाला भावी जातीलता
लिशायां परस्यां लनुरागोपि समपि त्यत्तुत प्रशंसया सखी माह यस्यामिति सिंधौ सरिति शैले पर्वते तत द्वींध दृधारायामित्य

५

थे॥ अमीजलं अनलगतिअतिशैत्येनदुःस्पर्शत्वाद्ग्निवद्गतिरस्येतिविग्रहितं तत्रास्तीतिशेषः अमरविलसितं लंङ्का नासीत्यने
नरवंसमोरम्य सोकुमार्यवत्यामनुरागोधृतितः गिरिनद्यांतुसौरम्यभावाद्विरतिर्विरागोभवतीतिशेषःपंचकृताजातिर्माल
तीलता समम्मतिंप्रियमनुसरति अनुकूलयतीत्यर्थः २२ पुनस्तस्याएवभेदांतरमाह उत्रेति अत्रवर्णपदंद्वीविगाहते राजसी
गनिरतीवलीलया यामेतनराणांतउद्धतारनंलमतिसारयोद्धता २३ यस्यांनरभितित्रयंलगितिद्वयंचाक्षिप्तजातिःर
थोद्धतानामः अतिअतिशयवती याअत्रवर्णपदवीएकादशाक्षरपद्धतिंविगाहतरत्यनेनत्रिष्टुबुक्ता अतीवलीलयारा
जसीगतिरितिस्तावकंविशेषणं वरणं आरमेतविश्राम्येता रथोद्धतानौ लौर अनुकृत्वात्पादांतेयतिः अथोत्रेयंधूलिः
कृतआयातिकरवाशमिष्यतीतिप्रच्छंतंकेचित्प्रतिक्षत्रियादिप्रयाणोद्धतारथ्यादिभिरुद्धूतांधूलिरियंसंग्रामांतेशमि
ष्यतीतिकश्चिदाह उयोति अती।धूनिर्भरवती रजसामियंराजसीगति।गमनंनरंपुरुषंआशीघ्रंलीलयाघारामभूम्योर्वि
हारेणलगति यतःसारथेस्सेनांगेः उद्धूता ऊर्ध्वप्रापिता अत्रवर्णाःक्षत्रियास्तेषांपदवींपंथानंगाहतेविलोडयति एणंतेसं
ग्रामोपशमेयारमेतप्येतपशा २३ अथैतद्भेदमाह स्वागतेति स्वागताऽतुरनभोगगवादि स्यानमेशमुपयाति वतासे लौ एम
लयापदनिदानविरामःस्याघयाकिलतथातिरातिः २४ यस्यांरनभरतिगणत्रयंगणगुरुद्वयंचस्वागतानामवादिउक्ता

४
२८

22

वतेति संबोधने असौ नागहारिशाना मे कादशाक्षराणामिदं मे शंस्थानं त्रिष्टुप्स्थं स्थितिमुपयाति लभते लीलया
नापासेनयथाये नप्रकारेणापदनिधने यास्तं तेयोविएप्रः स्यात्र यालेन प्रकारेणागतिशीतिपाठ्यातिरत्रे ध्यतेकिंले
ति प्रसिद्धिः स्वागतानेमौग अनुक्रूवात्यादौ तेयतिः अथात्र कश्चित्सातः प्रचारणार्थवनं गतानां रहलकानां पत्तिणां
गजप्रदियश्रुतं च साध्यागमनं प्रस्तौति स्वागतेति शोभमानागमने आतुरोत्कंठिता चासौ नभोगापश्चिज्ञातिः गवा
दिः पशुज्ञातिरसौ पुरोवर्तिनी रेशं रेशस्य स्वामिनः इदं स्थानं गृहमुपयाति वात विस्मयस्तिरश्चामपीदृशं ज्ञानमस्तीति
लीलाविलासेन पदस्य चरणस्य निक्षेपं निनित गंशान्ते वित्यासस्तस्यैवि रामउपशमः सर्वथा भवेत्रथप्रागतिर्गमनमेतदीय
गवादीत्यत्र खपौ शरि वेति विसर्गलोपः २४ अथापरं च तद्भेदमाह श्रुतिष्विति श्रुतिषु च मुनिषु च चेद्दृक्श्रीर्विलसति
विधिवदलंरक्तिः ननसगा इह च गुरुश्चात्ते यदि तव सुमतिरियं हृता २५ इह त्रिष्टुज्जातौ यदि तव विधिवत् अलं पूर्णा रक्तिः
अनुरागो विलसति सुमति श्चात्ते सति शिष्यं प्रत्युक्तिः तर्हि त्रिषु मोविशेषंमृणिवति शेषः ननसगो गुरुश्च यत्र इयं हृतानाम अ
तिषु चतुर्थमुनिषु सप्तसु चाक्षरेषु भक्तिर्मार्गो यतिश्चेत् हृतानो योग अत्र मं कल्पत्यासमुद्रक्रमयपरत्यनुवर्तते अक्षा
त्र श्रुति स्मृति धनजु रूपूर्वकालांतरे त त्रसंजातमनुरागं मममध्यमेवयाति अदधमेय न संपाशिः संन वेन्न वेति संदिग्धं तर्कं चि

५

लक्ष्मीमुपदिशति अतिष्ठिति वेदेषु तव चेद्रुक्तिर्वलसति पराशरादिमुनिष्वपि पूर्णो नुरागस्तावेद्यं यदि ते शोभनामतिर्वृद्धोत्पन्ना
तर्हि सः प्रसिद्धोगोगारोशेगु रुश्चेद्गतास्तीति नापि तु तत्त्वविहैव सः ऽगणपातं विग्रहदर्शनेन प्रसिद्धं संपूज्य श्रुतीः पराशरादिस्मृतीश्च
गुरोरधीहीति भावः २५ अन्यं च भेदमाह केवलमिति केवलं महेशकान्ति केचिरादेतयाविरम्यतेन चान्यतः तामवेहि चेशवर्गासे
निकां श्येनिकां रजस्व ं लगात्यये २६ इति त्रिष्टुब्वृत्तम्ः अत्र रजोरंचेति गणात्र यमलयेतदं तेलगल्ल घुगुरू स्तां श्येनिकां नाम्न वे
हि ईशानामेकादशवर्णानां सेनिकां सेना प्रतिकृति समुदायरूपं स्वे प्रतिकृताविति कन् एतस्याः श्येन्या महेशं कातिके एका
दश तमात् स्वसमीपे चिरम्यते केवलपादान्ते यतिर्नतत्त्वं त्रेत्यर्थः श्येन्येव श्येनिको संज्ञायां कन् श्येनाली लौग यतिः पादांतेनु
क्तात् अधुनातकस्य चित्रद्दातेः सेनायोरश्वरादन्यतः पराजयभीतानां सिंहिवेदानीमिष्टवाभिघाति तदुक्तं तमेवेदं धरार जः प्रसरती
ति कश्चित्कं चिदाह केवलमिति ईश ऐश्वर्ये बानसचासौवर्णः क्षत्रियस्तस्य सेनेव सेनिका तां श्येनिकां श्येनीमिवावेहि श्येनोमृग
यकुशलः पक्षिविशेषो वाजइति ख्यातस्तज्जातिः स्त्रीश्येनी साच पुंजात्पयेष्टया तीव्रवल्लवती मृगयाकुशलाचासौवर्णः क्षत्रि
यस्तस्य सेनिका तां श्येनिकां श्येनीमिवावेहि श्येनोमृगयाकुशलः पक्षिविशेषो बाजइति ख्यातस्तज्जातिः स्त्री श्येनी साच पुंजात्य एप
पेक्षया तीव्र बलवती मृगयाकुशलाचातस्तामिवेनामवेहि स्वे प्रतिकृताविति कन् अयेइति संबोधनं उद्धूतलाक्षां चपलं रजस्तस्याः

३०

तमूरेणुर्लंगति एतयासेनया महेश्वरसमीपे केवलमुपरम्यते न त्वन्यत्र श्येनी पक्ष्या केवलं स्व स्वामिसमीपे उपरमते न त्वन्यत्र
त ध्येयमित्यर्थः ॥२६॥ इति त्रिष्टुब्गाविवरणं ॥ अथ जगत्याधिकारात् तद्देवाह जगत्यधिक्रियते तु चक्रिणा द्विजेन वंशस्थमहो वि
तद्गुणं विराजितं जरैश्च सद्गुरोः सभाजितं मंजुलभारती च रैः ॥२७॥ जगतीति पदं चक्रिणा फणिना द्विजेन पिंगलमुनिना अधिक्रि
यते रतेद्धं जगत्याधिकारः अथ यद्वस्या प्रस्तुतजगतां निवेदितव्यमित्यर्थः ननु कथमयमधिकारस्त्रिष्टुबुक्तं जगत्याएवो
पक्षिते ॥ अत्र परायायस्या दयोपि किं नाधिक्रियेरन्नित्यत आह अहो विततद्गुणेति अहः पदेनो होरात्रो लक्ष्यते तेतमनिरं त
रंधि तद्गुणशालत्वंवता व्यतिनाटकं सदित्यादितत्रयावृद्धिः सगणोऽ जगती पादः पूर्यते तावता ... सर्कं नामेत्याद्यर्थो
न धानेतत्परे ... त्यर्थः जगणेन तजरैश्च सद्गुरोः प्रशस्तगणैर्विराजितं जगती छंदो वंशस्थं नाम मंजुला मनोज्ञा च
सो भारती वाणी तया विराजितं मंजुलभारती च रगणः कवयः सैः सभाजितं पूजितमिति स्तावकं जगती अधिकारोयं आ इतिशब्दात् ह
लायुधस्तु आ अध्यायसमाप्तेरित्याह तन्नूपरिशिष्टान्निराकरिष्यामः वंशस्था जतौ जरौ पादांतेयतिः ह्वीलमविवक्षितं अथ ...
जगणः जगती वंशस्थ ... इत्याश्रेयात अत एव जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ इत्याहतन्नूपरिशिष्टान्निराकरिष्यामः वंशस्था ...
हके दारः अथात्र विह्नता ... चंद्रा ... स्वाशते नसः ... राज्याधिकारो दीयत इत्याह जगतीति चक्रि

६

णाविहृता तिरथोद्धतां रनः रस्यो लद्वं शख्यं मह लोऽसः द्विजेतिसंबोधनं यद्वाद्विजानां ब्राह्मणानामपि नोऽस्माञ्जार्चं द्वलद्वं शख्यमह
आधिक्रियते जातजौ रैर्हेतुः सत्पुरौ साधुरगणौ विराजिते शेषं पूर्ववत् २७ अथ स्वागतामाह स्वागतेति स्वादिद्रवंशे शित ताज
गणिपे दैते हि विश्रामसुखं न चान्यतः स्वर्थं महांतः कवयो विहृण्वते काव्ये पुराणे मुनिनाप्युदीर्यते २८ ततात इत्येन जरे इतिद्रु
तविलंबितं नाम वृत्तं स्यात वंशस्थादिनायतिः स्त्रा उक्ता हि स्पष्टं इन्द्रवंशा तौ जौ पादांते यतिः अथात्र महेंद्रस्या विशेषण
हीतजन्मतो जंतो ये स्त्रिराम एणाभी स्तर्हिततोऽन्यत्र मर्त्यादिजन्मनि नैवं तां ते सुखमितिरामायणादिकाव्ये भागवतादिपुराणे
च प्रसिद्धमिति का स्थिज्जन्माभावः स्वात्यांतिकं सुखमित्याह स्वादिद्रवंशेति अतितताऽतिविस्तृता जराप रमामरं ता तज्जेश
मात्रोपलक्षणं अन्यतः अन्यत्र कवयो वाल्मीक्यादयः मुनिना व्यासेनोदीर्यते अभिधीयते २८ अथ स्वार्थं तद्रुतमा
ह घनलघुष्विति घनलघुष्विह यद्रुततामिता तदितरे द्रुविलंबितगामिता तदुभयं अयतीति नभोभरो द्रुतविलंबि
तसूत्रमप्रधारयत २९ नभोभरइति गणचतुष्टयं इति हेतोः द्रुतविलंबितं नामछंदो धारयतिस्म यन्नतचतुष्टयं तद्रु
तविलंबितं नामेत्यर्थः गाम्नोया थार्थ्यमाह घनेत्यादि यः घस्मा हेतोरिह दृश्ये घनानि निरंतरायेलघवस्त्रयस्तेषु द्रुत
गामिता पाठगतिः शीघ्रता लघूनामल्पकालोच्चारणात् तदितरेषु गुर्वंतरितलघुषु विलंबितगामिता पाठगतिर्विलंबः

लघ ६ ८०

गुरूणां विलंबो चाररागः तदुभयं पादस्य द्रुतगतिं विलंबगतिं च प्रतिपत्तं वृत्तमिदं अतो यथार्थं नामेदमित्यर्थः द्रुत
विलंबितं नभौ भरौ पादांतो यतिः अथास्मिन्देशे श्रावणे कीदृक् कुहशिरस्कादिति केनाचित्पृष्टेसति ये ऽत्र मेघाः शीघ्रगा
येव महामेघा मंदगास्तदुभयाः अयन्तो नातिहृष्टिरस्तीति कश्चिदाह घनेति घनामेघास्तेषु लघवस्तो च मेघा एव ते
षु पतत्यात्र हृरे ज्ञानमश्रावणास्त्वस्यभरोः इति शब्दः २९ अन्यमपि तद्वृत्तमाह यदीति यदि साक्षरमात्रवती जगती त
दाज्ञापनतोटकवृत्तवती अनुसन्धपतिमध्यरतो नयति श्रवणो वरणो खलु यदि विरतिः ३० चेज्जगती द्वादशाक्षरा ता
तिः सा सरमात्रवती स इत्यक्षरमेव सा सरमात्रं तद्वती भवेत्तर्हि तोटकवृत्तनामवती अज्ञायत जाती इतो ऽस्मिन् च्छेमध्ये
यतिर्विच्छेदो नानुरज्यति किं तु यदि विरति यो ऽस्मिन्विश्रामः केवलं पादांते तोटकं सः जगत्यधिकाराद्वादशाक्षरः सगणो द्वा
दशाक्षरः पादः पूर्वं तेनावंतव एव सकाराः पादे चत्वारः भवंतीति तत्तोटकं नाम तोटकं सेवनं तु भिः प्रतिपादिते भवेदुत्तम वि
लंवितं तमो भराविस्तारये या रनयोर्युक्तमवाचेतः पयोरकम स्तु वैदिकपाठे हलायुधवृत्तौ च दृश्यते अथात्र शास्त्र
विस्तारियाद्कारि द्रुयमस्य हृदेशे कुतो नातिहृष्टतीति पृष्ठं तं प्रति तविवादप्रियं ज्ञात्वा कंचित्सतिकाश्चिदाह यदीति यद्यपि
सदीया जगती भूःकेवलशास्त्रवेतमत्या सतितद्यापि तोटकवृत्तवती कलहकारिचरित्रवती जाता तु टकलहकर्मणा त्यसमी

कर्त्रीरिखलु यतिनिर्जितेंद्रियग्रामस्ततोः स्याल्लदीयमूर्मेर्मध्येनानुरज्यति कुत इत्यत आह वराणा इति चलनेगामनाग
मनेरशोकहलेचयपस्यविरतिर्विरामोस्ति पूर्वेलदीयासभाषाद्यविचारमात्रपरासीदिदानींतुविचारेसतिकलहतस्य
रास्तीसत्रस्मात्वंनानुरक्तोभवतीतिभावः ३० अपरं चभेदमाह वाक्षिति वसुकृताविरतिर्यस्यै ऊर्जगत्स्याः शुचिहृदय पु
हो यंनखन ... प्यः कवयर हरमंतेवाकूप्रहह्रेकुरूपरिखयमस्मिन्कांतहृते ३१ हेशुचिहृदयचेऊर्जगतीजातोनो
नम्यश्वेति वलारोगणाःसुस्तरार्यपुरोनाम योवसुषुष्टवर्णोषुकृतेषुचतुर्षुचविरतिर्विश्रामोत्रतादृशः उत्तरा
ईसर्वस्तावकं पुरोनोस्मीवसुसमृद्धः अथात्रकांचिन्महापुरुषंप्रस्तुत्पतदीयपरमरणीयाचरणोपरिस्वयंकुर्विति
काश्चिल्कांचिद्धितमुपदिशति वाक्षिति तगसांभुविय श्वेद्वसुषुधनेषुकृताविरतिर्विरागो येनतादृशो यःपुरुषः शुचिशु
द्धहृदयपुरंयस्यतत्राभूतोनोस्माकंचनम्यापेनत्पदैः चान्येषामपि यतःकवयःपरितास्हपुरुषेवाकूप्रवृत्तेरवसआय
णानंवाचिप्रवृत्तेरमंतेएतत्संभावरायामात्रेणोवकृतार्थाभवंतीत्यर्थः ३१ अथापरंभेदमाह जगत्स्वभिनवेति जगत्स्वभिन
वेति जगत्सुभिनवायदत्तेंकालितासमं जसमितिद्विरागातिमुपेत कर्मवेरूपासिहासविलोलतिपरंजलो द्रुतगतिर्यथेवप्रा
फरी ३२ यद्ब्रजसमितिगणाद्वयंसमंसमस्तोद्विरागातिद्विसारमागमनमुपैतप्राप्नोतिस्म जमजसेति चतुष्टयंयत्रेत्यर्थः

एम

28

तदेयमपि नवान्न तनात् जगतीं जलोद्धतगतिर्नाम जतुभिः षड्भिः षड्भिः कलितोपलक्षिता यतिरिति संबध्यते साकचेरु रसिद्ध
दयेपरं केवलं विलोल तिसंचारेणारवेलति अत्र दृष्टांतः यथैव शफरीमत्स्यजातिविशेषः जलोद्धतगतिर्जले विलोलति
जलोद्धतगतिः सौ जसौ रसत्रैव अथ शेशवे क्रडहायाः कस्याश्चिद्धीनतक्षांतं कश्चित्काचिदाह जगातीति मात्रीका चि
द्वदाऋजुकालितापुष्पवती अत एवाभिनवाप्येव नेत्राभिनवांकुरासी त्रदासमं न संयुक्तं पतिगृहाग्रामनमिति हे
हेतोर्दुरागामनं लभते स्म सेदानीं कवेः पत्सुहृद्ये विलोलति तत्र पूर्वं दृष्टांतः ३२ अन्यं च मे दमाह जनेति जन
वदसि ननस्त्रः सर्वत्र चेततत मुदयति दृशं साधूक्तिं कविसमयविशेषाद्वोह्यते वसुभिरहहहने दोवैदेपि ३२ मो
जन नेत ननस्त्ररति गणाच्च तुष्टयं वदसि प्रयुक्ते तदा ततामिति नामकं वृत्तमुदेति चतुर्षु पादेषु मलक्षणं लसिंहावलो
कनन्यायेन समारयति सर्वत्रेति नैनुततं तौम्यविति सूत्रे वैदिके नयप्रतेशति चेत्सत्पं एतत्साधुभिः स्मृत्पेतरान भिद्द
लाहृतु मि वैदिके हक्ति तत्सक्तं न तु न जलोद्धतगतिर्नेसो जसौ रसत्रैवश्चाथ तते ननमराः स्र तामितस्याप्रेयाभिर्तेरि स्त्र
र्थः कवीनां समयाद्वाचारदत्र स्ते वसुभिरष्टभिर्वेदैश्च तुर्भिश्च भेदोयतिरुच्यते तत्कृते वैस्कृपाठः परिस्त्रष्टरति अह
हखेदः अथ केचिदनम्रप्रस्यानस्त्रवमनर्थं हे तुरितिकश्चिदाह जनवदसि लंजनवतलोकश्चने मो नास्तिचेत्राहितवद्दत्र

माचरंणांसाधुभिरहारकृतं समवेते देशे तं समायमुदयति अथानुमरलाचरणे पंडितसिद्धांतविशेषाद् सुभिर्धनैर्वैदैः श्रुतिभिश्च
सद्भिः सोमिन्नतातर्कते अनर्थेधनाभावो वेदादिरूपं च भवेदित्यर्थः ३३ अथान्यं चाह अवुधविरुष्टां काचिदपि दृष्टां सुम
तिविधेयां मनसि निधेया ऋतुरसभिन्नां नयनयधि ष्टुकुसुमविचित्रां कलय सुमित्रां ३५ अवुधेति सुमित्रां द्वादशाक्ष
रां जातिं न यनयेति गणा चतुष्टयं पंचिक्कं लहरणं यस्याः सा हे शौकुसुमविचित्रां नामक कलय जानीहि ऋतुरसभिन्नां षड्भिः षड्भि
र्यतिमती अवुधैर्वैदिकैर्विरुष्टां त्यक्तां काचिदपि दृष्टां यद्यपि कुसुमविचित्रान्यौत्पावितिर्वैदिकैर्नपठ्यते तथाप्यार्येषे
तथा दृष्टापित्यर्थः सुमतीनां सुधियां विधेयां नश्यां मनसि चित्ते स्थाप्यां अथात्र दोषशोकयालयायात्यक्तास्ताका
पिवसंतानुरागवती दृष्टा नीतिमती मेनं मनोनुरागपूर्वकं शोभनं बुध्या ढ शीकृत्य स्वगृहं नयेति काचिद्दूती कंचिदन
भिज्ञं शिक्षति अवुधेति संबोधनमेतत् वसंतानुरागमाह कुसुमविचित्रां कलयेति सुमित्रा नामा ३४ पंचाह क
लयति नागौ सुवर्णकृतिः काचिदपि च विलोकिता साद्यैतः रहविलसति र्चचलाक्षी तु या नमररचयलक्ष्मलस्याः सखे
३५ कलयतीति यावंचलाक्षी नाम विलासति तस्याः नमरौतिच तुर्णौ चयः समहस्तद्रूपं लक्ष्मलक्षणमस्तीति शेषः रह
समवृत्त भ्रकरणो सोर्च चलाक्षी जानीहि छंदो जातिं कलयति स्मारयति शोभनावर्णौ अक्षराणि यस्यां सा द्दृश्या कृतिः स्वरूपमे

स्याः क्वचिदपि चेति नौरौ स्याच्चंचला ॥ केचित्पाठेये दृष्टलाश्च नमल्ला ॥ क्वचिदेवपुस्तके दृश्यते । तएव सावृत्तिः वेदिकैरदृशस्याद्दर्शये
तिष्पावत पादांते यतिः अथात्र त्वदेकानुरागवती सुंदरी मनोहृत्य स्यस्यां त्वदंतिके दृश्यमानायां पुरस्त्यां मानुरक्तो भूपेतिका
चित्कंचिदाह कलयानीति पाजगतीभुवं भूषयति शोभनगौरवर्णाकृतिः साद्दृतिस्त्वदेकादशवः सायुनः क्वचिदेवप्र
देशे नतलत्सविधेदृष्टा या लिहृत्वत्समीपदेशे विलसतिसा चंचलाक्षी पुंश्चली नत्वदेकानुरक्ता हेनर अतस्तस्याश्चंचला
स्यालस्मनरवरद । चित्तं नरवयमाकुरु तत्संसृष्टो माभूरित्यर्थः २५ अपरमप्याह यदेतमिति यदेतं विना नैव विश्राम
सौख्यंपदिष्टं यदिष्टं भुजंगस्य तस्य सुविख्यातमेत । द्विरुक्तं चतुर्थे भुजंगप्रयातं त्वयातन्नबुद्धं २६ चतुर्यं चत्वारो यः य
त्रतदेतद्वृत्तं भुजंगप्रयातं नाम त्वया तन्न बुद्धमिति काकाशिष्यप्रतिप्रश्नः यस्यां तं पादांते विना विश्राम सौख्यं यतिं नैव भु
जंगस्य पिंगलस्य भुजंगप्रयाते यः जगतीत्यधिकाराच्चत्वार एव पाः यत्र तद्भुजंगप्रयातं नाम अनुक्तत्वात्पादांते यतिः
अथात्र चौर्यरतासुरतं कृत्वागमनसमये कुत्राप्यालिंगनं कुर्वतो वेश्यापतेः कस्याश्चित्सखी घातादि श्रुत्वा स्वप्रतिवेशे सखिमि
दमनुचितमिति मन्यमानः कश्चित्समीपस्थं कंचिद्बोधयति यदेतमिति हे सखे एतद्घाताद्युपलक्षितं दृष्टमतीतं भुजंगस्य
सर्पस्य प्रयातमिव वेश्यापतेः प्रयाणं गमनं यत्त्वया न बुद्धमिति काकाप्रश्नः कीदृशं सुविख्यातं तुर्ये मात्रनयाच तथ्यं यद्वा

31

५

६

चतुराश्चिध्यतीति चतुर्यं विध्यत्पधनुर्षेतिपत नन्वमुतत्यतिवेशिनी गृहे तवकिमित्याशंकायस्वगृहे पिकदाचित्र दाशक्नोतीति
न्यपोसत्यैव सौख्यं नान्यथेत्याह यदेतमित्यादि ननुमस्य ममेव पुनर्नो यास्यतीत्यलंतच्चिंतयेत्यत आह यदिष्टमित्यादि
३६ इतरं चाह यत्पदेति यत्पदप्रांततस्त्रेघातिः श्रूयते काकया न्यस्य विश्राम सौख्यस्य हि काकवीर्नाम मनः कर्षयंती श्रुता द्विर्द्वि
रेफांकिता स्रग्विणी विश्रुता ३७ द्विर्द्विरेफांकितेति द्वौ रेफौ द्विरेफं द्विवारं रेफं द्विर्द्वि रेफरेफचतुष्टयमित्यर्थः तेनांकिता
लक्षिता ज्ञाता स्रग्विणी नाम विश्रुता या श्रुता सती कवीनाम नः कर्षयंतीति त्त्रावकं मोन्नस्य षं स्रग्विणी रः जगत्य
धिकाराच्च वारीरा यत्रसा स्रग्विणी नाम अनुक्तत्वात्याद्यंते यतिः अथात्र कांचित्पुष्पमालाधारिणीं प्रस्तौतीति पद्यैतियत्पदा
पदप्रांतत स्त्वगणसमीपेपतितिर्जितैं त्रिघः श्रूयते चेत्तर्ह्यन्यस्यातितैं त्रिपस्यविश्राम सौख्यं कर्तृकाकया द्विर्द्विरेफां
कितेति स्रग्विणी वातद्वयोः पार्श्वयोः द्विरेफे द्विरेफांकिता ३७ अन्यमप्याह प्रतितेति प्रमिताक्षरे हृहसजं वससा वि
ति साधुगीर्भजति मावमसौ जगतीविशेषयति यानियमाद्बुध एव तां तु परिशीलयति ३८ यमसजैससा भितिगणाचतुष्टयमि
तिभागंसत्रांमजति अश्रौ प्रमिताक्षरानाम रहशास्त्रे ह्रपादपूरणे साधुप्रशस्ताजीःकाव्यवाण्यपाताद्दृशी यानियमाज्जगती
विशेषयति जगतीभेद एवेत्यर्थः बुध एवेत्यादिना स्तुतिः प्रमिताक्षरा कुतोसौ पाहीति यतिः अथात्र साधूनांगिरं प्रस्तौतीति प्रमितेति

एम ९

४२

इहलोके साधूनां सतां गीर्वाक् हसनं हास्याज्जातं मर्म मुखाघ्रांगविविकृति रूपां चेष्टां सत्सौ नोपयाति स्म श्रोतकर्मे णिलिट सं
तोदिहाः जातिकां याचे प्रयुंजाना अपि हास्यजनितमुखाघ्रांगविकृतिं न कुर्वतीति भावः कीदृशी गीः प्रमिताक्षरा प्रमितानि नि
मितान्यक्षराणि वर्णा यस्यां तादृशी इति पूर्वोक्तं स्वभावं मज्जाति भावः सत्सु स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मास्वित्यमरः या वा क
जगतीमुक्तं विशेषयति अन्यलोकादधिकां करोति तत्र हेतुः नियमात् अनवसरे वाचो नियमनात् बुधः पंडित एवं तां सा
धुगिरं परिशीलयति नान्यः २८ अथ तोटकमाह मर्मसममिति मर्मसमं रूपं यस्यां तेन संर्पयते तिसपुत्रे या किल कांतो त्वीउर
द्रागवाप्य छलं रसभित्रामेतां मानयम द्वाचां निगमय्यासौ कांता ३९ यद्यस्याः अरोकवर्जितं मर्मसमं मर्मसममिति गणाचत
द्रागवाप्य छलं रसभित्रामेतां मानयम द्वाचां नियम्यासौ कांता तोत्वीडा नाम एतां सभिवेत्राष्ट्रां षड्भिर्विछिन्नां द्राक् द्रुतम
पूर्यामित्यर्थः इत्येवं सूच्यते इति रूपं लक्षणं वैश्यं कांर्यसा कां तो त्वीडा नाम प्रमिताक्षरा सज्ञो सोकां तोत्वीडा मर्मो समो इति वेदे मा
व्याकुजानीहि यद्यपि कांतोत्वीडा सूत्रे वैदिकपाठेन दृश्यते तथापि प्रमिताक्षरा सञ्जो सो कां तोत्वीडा मर्मो समो इति वेदे मा
सोक्तास्त्रेयात् मदीयवाचं मानय पूज्य अथात्र काचिद् दूती तां विना विवर्णोपपन्नाश्रितात्तिता पीडावतीं त्वनुरागेण मित्रे हृद
याच्छेतिम हू चतेन्यासोऽक्तिवत्सत्वं मानयेति किंचिद् बोधयति मर्मेति सुवर्णसमानं यद्यस्याः रूपं गौरवर्णाः अरंशी घ्रं वैवर्ण्य वि
वर्णतां प्राप्नोमि तिशेषः यद्वा वेवर्ण्य मस्मिन्नस्तीत्यर्श आद्यच् सा किल प्रसिद्धा कांता इत्युक्त प्रकारेणोत्वीडो दूतवोक्षममन्त्रेयाविद्धे पा

शेषमप्यतारणिकं यैव व्याख्याते अतः शीघ्रमागच्छेतिभावः ३९ अपरमाह अन्ताद्रीमिति अन्ताद्रीं। छित्वा चैरुत्तगत्येकभ
कभक्तिं हेमो द्विर्द्विर्यो वैश्वदेवीं तनोति अर्कच्छायेव स्वच्छएवं वाबु पूरेया विहासित्रेत्रे स्तनि वेशं विधत्ते ४१ हेमं तोयधने मोममगगे
द्विसीरं द्वयं द्विर्यो द्विनरोमागण्डमौर्यपातिवीति चतुष्टयमित्यर्थः वैश्वदेवीं आप्तनोति अन्ताद्रीन पंचमस्त्रचवर्णाश्छिलप
पाद्यामितिशेषः कीदृशीं जगत्येकभक्तिं जगत्या द्वादशाक्षरजातेरेकां मुख्यां भक्तिं रचनां। आहार बृत्तयो भक्तिर्गौणं पांकशौ
च सेवने इत्यमरः। वैश्वदेवीमापादित्त्रियेकृष्णपः अथावाजितेत्रिये सायंप्रातर्वैश्वदेवाद्यनुष्ठानमर्चमतनोति अन्तेति यो द्वि
तो ऽन्ताद्रीन अन्ता रोहिद्रिपारपुष्पवाशन्तद्वि पव्या अप्यन्तरिणि तान्येव मनो सिद्धिरत्वादनुच्छेद्यत्वाद्वाद्रयः पर्वतास्ताश्छि
त्वा मनसो विच्छिद्य द्विर्द्विरिति वीप्साया हरहःसायंप्रातर्वैश्वदेवीं विष्णुदेवसंबंधिनी एकभक्तिं मुख्यमर्चां तनोति स्तहेमः सो
वर्णः ब्रह्मवर्चस्वीत्यर्थः ४० अन्येचतद्वृत्तमाह वसुविरतिरिति वसुविरतिर्भवेद्यसुत्तमुद्रैर्व्ययति नमित्रतोयमुष्णु रागः इति
स्फुटीकरोति यत्र नत्तमयाश्चत्वारः सानवमालिनीनामेति भावः वसुष्वष्टसु विरतिर्विश्रामः सुसमुद्रैश्चतुर्भुच अयमनुरागाय
तद्वृत्तविषयिणी प्रीतिर्मित्रतो द्वादशाक्षरजगतीजातेःसकाशान्न व्ययति नापगच्छति जगतीविशेषएवेयमिति भावः नवमालि एम
नीजौभ्याविति उक्तायातिःसंप्रदायात् रतिशब्दो जगत्याधिकारं समापयंति हलायुधस्तु तस्याध्यायसमाप्तिसूचकत्वमभिप्रेत्य

४०

इतिषष्ठोध्यायव्याहृतश्चिंत्यं समवृत्तप्रकरणसमाप्त्याध्यायसमाप्तेः सूचितत्वात् आग्नेयेतथैव दृष्टत्वाच्च अथात्र मालाधारिणी
कांचित् नर्मवती दृष्ट्वा स्वकीयं सादरं नुरागो हृदये प्रतीति कश्चित्कांचिदाह वक्तीति नवातरुणी वासौ मालिनी च इति निजभावे स्वाभिप्रायं स
समदनतंमयासकामतं भणंति नैवाधिवृणोति इति किं सुरसमुद्रे च रत्नाकरे तु वसूनां रत्नानां। वेरामो मनय्ये च नभवे इति परं तु अ
मी दृशीमतिः। नु रागो मित्र तस्य वृत्तलक्षणं तस्मिन्नु सकाशात्प्रपतितनापगच्छेदित्यर्थः ४१ इति जगती वृत्तविवरणे अथातिजगती
मेरुरत्न नृपतिज्ञाय प्रहर्षिणीं नाम वृत्तं लक्षयति विश्वे याम्मति जगती विशिष्यते। त्यो विश्रामो यदनुपदं गुरुरेव स्यात् यत्रायं स
पुरुष तेमनो जगं संजनस्या चतुरमनः प्रहर्षिणीयम् ४२ विश्वेषां त्रयोदशाक्षराणामित्यर्थे देषु त्रयोदशाक्षरा गतिजगा
तीजातिर्विशिष्यतेस्य मात्र लक्षणो भेदः कैर्घ्यते यत्रातिजगत्यां मनोजरगाइति यं चकं समुद्यते सा प्रहर्षिणी नाम चतुर
मनरति संबोधनं यदनुपदं यस्याः पादे पादे गुणोस्त्रिभिः हर्षैर्विश्रामो यतिर्भवेत अपि शब्दात्पादांते च तथा चतुर्भिर्दशभिश्च
यतिरित्यर्थः प्रहर्षिणीत्रोत्रौगत्रिकदशकौ अथ तयाप्रस्तुताकचिद्रुत्सवे स्त्रीपुंजनसमुदाये मिलिष्यंतीकासौमवेदिति एको
तेकं चिद्यतिकांचित्प्रतिज्ञाय तां लक्षयति विश्वेषामिति सर्वेषां जगतांमध्ये जगती स्थजनमतिक्रांतातिजगती अ साधारण
सुंदरीत्यर्थः। विशेष्यते सौंदर्येणातिशेषः मेरुकांत तराण्याह अथोरत्यादि यद्यस्याः रोगो नादिभिः अनुपदं पदे पदे विश्रामो

११

भवेत अविशाद्वात्स्वरूपेणापि यत्रयस्यामर्यतदीपितोमनोजरंगः कं दर्पानुरागःसम्यगुद्भूतोभवतियाचमनसः प्र
हर्षिणीहे चतुरसेवंप्रकारेणासंलक्ष्याखचेतसुदाहरणीया ४२ अथातिजगत्याभेदांतरमाह मेनोहरेति मनोहरे अ
वणसुखे कहेतुभिर्नियंत्र्यतेयातिपतिरपिनश्रुतियहैः यदीहयास्वमनसिजाभर्सतगौप्रती हिताकिलरुचिरेति नामतः
४३ पद्यत्रातिजगत्यांजाजगणौन सहभसेजगौभसजगाःसंतीत्यर्थः तांकिलनामतोनाम्नारुचिरेतिस्वमनसीहयेच्छ
याप्रतीहि यत्रश्रुतियहैश्चतुर्भिर्नवभिश्चयतिरपिनियंत्र्यतेनियम्यते मनोहरेरित्यादिविशेषणद्वयंश्रुतिग्रहणं
स्तावकं रुचिरात्मोऽसौगसमुद्भवकौ अथात्रादृष्टपूर्वोयाःकस्याश्चित्संगीतकलांरुचिरेतिनाम चश्रुत्वातदनुरूपंतत्स्वरू
पमनुमायतस्यांकंचिदनुरागवंतमाशंकाकाचिदाहमनोहरेरीति हेसखीयत्तन मानसिजामकंदर्पवत्सुंदरे तिसंबोधन
द्वयेधनतस्यामनुरागोनिषिध्यते मालती पिताहक्वचिद्देशे यदिसंजगौसम्यग्गायति स्मतांकिलनाम्नारुचिरेतिप्रतीहि
नतस्वरूपेणात तस्मात्तदनुरूपानेतिभावः ययाश्रुतिग्रहै संगीतशास्त्रप्रसिद्धस्वरश्रुतीनांग्रहणैरुच्चारणैःकलायातिर्नै ते
द्रियोपिनियंत्र्यतेनिरुध्यते वशीक्रियतइतियावत अन्येषांकावार्ता अतस्तत्रानुरागोनोचितइतिभावः ४३ अपरंचतदुदमा
ह मत्यासंपामेति मत्यांसांमत्तमयूरादक्षीह प्रायोदस्पसादगतिर्यत्र विचित्रा एतदुत्तंगीतवदेवश्रुतिरंध्रेविश्रामेणप्रीतिमु

एम ११

५४

दारां विद्धाति ॥ ४४ ॥ या ॥ नितिजगतीमत्या मर्त्येः सहसंसगरांगंगरुंचद्धती धारयंती आस्तीति शेषः साम्नमयूराणाम इह शू
न्ये यत्र यस्यां प्रायो बहुधान्यंसती चासीयाद्गातिश्चूरत्पाठातिर्विचित्रास्ति एतदिदं वृत्तेश्छन्दः श्रुतिरंध्रे चतुर्षु नवसु वर्णे
षु विश्रामेणायत्तया उदारां महंतीं प्रीतिं मुदं करोति गीतवत गानं यथा श्रुतिरंध्रे कर्णविवरे दि श्रामेण प्रीतिं करोतीति इति मत्र
मयूराणां पक्षे समुद्गतवक्राविति वर्तते अथ कश्चित्सादृश्यं तत्सतां वर्हिणां चातुर्यबुद्धिमलभमहमस्येति इह काले प्रायो
मत्ताश्च ते मयूरा मतस्यापि यास सह संगं दधति धारयंति यतो हे तोर्यत्र मयूरेषु नृत्यत्सादगातिर्विचित्रा दृश्यत इति शेषः गी
तवत गीतं यथा कुरुस्वराणा नम स्मिन्नाक्षितादशमेतद्वृत्तमेतेष्वामाचरणां श्रुतिरंध्रे विश्रामेण प्रीतिं करोति ॥ ४४ ॥ अतिजगत्यंत
रमाह उपगतइति उपगातइह नीनरोरोगयुक्स्यात्सकृत् मति जगतीति गौरीनिषेव्या स्यमपि न हि केन चिद्भाविता चे
द्यमादिहपि वर्षसंभाविता यत् ॥ ४५ ॥ गौरीनामा अतिजगती अयोदशाक्षरा तृ रजातिरितिप्रकारेण स्फुटं निषेव्या मधेन
प्रकाशे लाहास्यांनो नारोरेन द्वयं रद्वयं च गण्डुकुयस्युक्तउपगातः प्राप्तः ननु गौरीनौरोगाविति सूत्रे वैदिकपाठे हलायुधवृत्तौ
चनदृश्यं तेरत्यत आह इष्यमित्यादि इयं गौरी ये न केनापि न भाविता नाविचारिता चेदयं संशयमविचारकः अवितः अज्ञातायत् य
तो हेतोः कपिवर्षणाद्यमेन संभाविता मत्तमयूरामतयास्मत्ते वेदयं हे यतिः गौरी तु नौरोगाश्च स्यादसंबाधा मतौ नसावित्यपथ्ये

२

उक्तं स्यात् गुर्वन्तरपुस्तकेषु दृष्टत्वाच्चेत्यर्थः अथात्र रोगाद्युपद्रवनिवृत्त्यर्थं भवानीसेवामाह उपगतेति इति हेतोः स्फुटामतिर
र्यक्रियायां तत्र यथा तथा गौरी निषेव्यायत्तो हेतोः गौरीह्यगौरी निषेवयेत् पगतो यो मनुष्यः शरीरजन्माद्रोगेषु कुतः स्यात् ननु वैश्व
वर्तं आभितेन शर्मिणो पास्यते अत आह इयमित्यादि केनापि दृष्टं सर्वं मत्येन न न हि भाविता उपास्येति न विभाविता चेत्रदृष्ट्यं वेश्व
वर्तत्रमा आनितो आविदन्तादिजन एवं यतत्यतो हेतोर्गौरी ऋषिप्रवरैर्व्यासादिभिः पुराणादिषु संभाविता चतुर्वर्गदा तत्पुं
चसु गणिता च ४५ इत्यतिजगतीवर्णविवरणं अथ शक्यर्था चतुरो भेदाच्चतुर्भिराह स्वाघस्वामित्यादिभिः स्वाघस्वांभ
तत्र ग्रहविरतिरत्यावश्यंति त्यं स्मत्रे व्याप्तिन्तं हृदिक विभियो सो यत्र अभ्यासो निपुणाम तन न स्यां गंगास्ते वासं बाधस्थितिरिह
शत मन्योश्च ४६ हे निपुणाः प्रवीणाः यत्र जातौ मतनन सा श्वतारोगग्णा गंगा सहद्वोग्य रूत्यर्थः ते प्रसिद्धा अभ्याः अयं
तेसे वां सिवाधाना म इह शत मन्योश्च तु देशं इह जातेः शक्यर्थः स्थितिरत्स्थिति शोषः चस्त्वर्थे यस्यां भूतेः पंचम्यर्थे हेविशति
र्यतिः स्यात् स्पष्टमन्यत् असंबाधा श्रीलोगोविद्विय नवकौ अथात्र यस्मिन्देशो गंगा नास्ति तत्रैं दूरस्थापवस्थितिः संसंकराभवे
किमुतान्येषामिति कष्टं विदाह स्पादिति हे निपुणाम तयस्यां गंगाया मवश्यंभूतत्रत्रहा संपि श्वाच व्यालग्रहा संविरतिहृत्प्रशमः
स्पाप्ता अत्र गंगाय यत्र नरा स्ते इहात्र देशे शतमन्योरपि सैम्या सुखावहास्थितिः संबाधा संकरवती भवेत् अगंगे देशे स्थितो न कदाचिद्

एम
१२
४६

से इति भावः ४६ मम गिरमवनेरोरसाद्द्यासंयुताम तिरिति कान्तिता भवेद पराजिता मुनिभिरपि च समापरं तु वियुज्यते स क
लकविजनैरिहाप्यनुरज्यते ४७ ममेति अव पालय का गीरित्यपेक्षायामाह नावित्यादि हे नगराजो रसा रम्यां परां लघु
गुरु इति मतिः कलिता विहिता यदि तर्हि अपराजिता नाम भवेत कीदृशी मतिः असंयुता रसाद्यनगो यत्र लघु अपि अगरहि
ता तत्र अहिलघुयं नाशोकनीयं किंतु रम्या इति पंचमी वेदितव्येति भावः मुनिभिरिति लोके शेषे गापि शाद्या दावृत्या वा सप्तभिः सप्तभि
र्लघुरैर्वियुज्यते विश्लिष्यप्यद्यते सकलेत्यादिना स्तुतिः अपराजितानौ नौ लौ स्वर ऋषयः स्वरैः ऋष्यत्र अक्तपक इति द्विकः सो। सो धिष्ठ्यः
अथात्र कश्चित्स्वामी स्पितं प्रार्थयन्को विद्वाहमतीति अवनौ भुवि रसादनुरागाद्धेतोर्मेदीयां गिरं त्वंग मयाप्युच्यते तत्वी कु
वित्यर्थः ननु गर्वादिभियात्वद्वचोनुवर्तनेन कथं कुर्यामित्यत आह संयुतेत्यादि इतीयं संयुतालवदेतलेया भक्तिरपराजिता कु
तोभयत्वेने तरेभ्योऽभिभवराहिता का जिता ह्यातां भवेत प्रस्तुत प्रबन्धोपायेन चेदुत्रिभ्यभेतर्हि न कुतोपि भयं तवेति ज्ञास्यसीत्यर्थः
ननु पराशराशादिभिः परपुरुषानुरागो निषिध्यते सत्यं तथापि कविजना स्तादृशावुत्तमालादृशगुणावनुरक्ता इति न त्यक्ते न समा
धत्रै मुनिभिरित्यादि ४७ श्रृणु गिरमवनौ भनलगमुदिताश्च हरणाकलितातत इपि च त्वाजिता मुनियतिमहिता गुणगणगापि हिता
गिरिवाडहिता वक्तुं भवतु हिता ४८ श्रृणिवति महीयां गिरं वाचं श्रृणु का सा इत्यत आह नौ भनलगमवरस्वेति इत्यं प्रहरणाकलि

५

१३

तोदितोत्पन्नाभवति यद्यपीयं नाम्नाऽत्युग्रा तथापि ललिता कोमलास्वरूपेण सुनिपतिमहिता सद्भिः सद्भिर्महित्याघूर्णिता से
यं गिरिवरदुहिते वत्पुनर्हिता भवत वस्यार्थे वचापथेत्यमरः प्रहरणेन्यादिविशेषणानि पार्वत्या अपि प्रहरणकालितानौ औलौ
च चक्रारेणास्वरूपं यात्यनुक्रम्यते यद्यप्यनुवृत्त्यैव तच्छन्नं तेन तथाप्युत्तरस्त्रेषु तदनुवृत्तिशंका माभूदिति च ग्रहणं तथा चोत्त
रत्रानुक्रमात्स्यादांते यतिः सिद्धाति अथात्र नभसः पतत्रं त्रप्रत्याशिषं प्रयुंज्यान्तः कश्चित्स्वहृत्प्राविति हे भगवत्सत्रमदीयंगि
रंभृतः अथ नौ भवितृत्वेन लग्नमापत स्वस्थान एवनिषेत्यर्थः मुदितात्रीता गिरिवरदुहिता तावत् रसतुल्या हिता च भवत प्रहरणे
त्यादिविशेषणानि पूर्ववद्योजनीयानि ४८ तं भो द्विजं द्विगुरुकं श्रयतीति यासौ सेयं वसंततिलकाभिहिता मनोज्ञा सिंहोन्नतेति
कथिता किल काश्यपेन सोद्धर्षिणीति गारेतारव लु सैतवेन ४९ रतिशङ्करीवर्गः तंभ इति यासो शङ्करी तं वर्णौ भगणौ द्विजं द्वौ जव
र्णौ द्विगुरुकं द्वौ गुरू इति श्रयति सेयं वसंततिलकानामाभिहिता उक्ता मनोज्ञा रमणीया इयमेव काश्यपमुनिना सिंहोन्नतेत्युक्ता
सैतवेन मुनिनोद्धर्षिणीत्युक्ता वसंततिलका तभौ जौ गौ सिंहोन्नता काश्यपस्य उद्धर्षिणी सैतवस्य मतात्सि शेषः पादांते यतिः अ
थ वसंततिलकानष्टांकस्य चिद्भ्राहतगस्य पत्नी विविदिम्यया प्रष्टुं तं कोचित्काचिद्गृहे दर्शयति तामिति भो रसिकपासोत्तप्रियंगुलता एप
निर्दिश्यमानं विप्रं श्रयतिसेयं वसंततिलकेत्यभिहिता किंभूतं द्विजं द्विगुरुकं द्वौ गुरू माता पितरावस्येत्यनेन तस्याः तु साध्वसंसूचितं । १३

४७

40

यंकाश्यपपत्रमध्ये गाके नचित्रितं होरस्वात्सिंहोन्नतेत्युक्ता अपरेणासे नवशाम्भे शतेहीर्हेषे कालीत्वादुद्वेर्षि एमीत्युक्ता र स्यंविशेषरा
हूपेन तस्याःसौ दर्पे इसिकार्लं च गम्यते ते नचक्यत्व साध्यत्वं ४९ इति शब्दकार्य्य विवरणं अथाति शब्दकार्य्यभेदो त्रिभिराह मुदत
रेत्यादि मुदान्नागारग्रहसुतं कुरुचं स्वमनसि कल्पय तदनुकथय मुदा उदयति मतिरिति वियति भुवि भुवमेव तदुत कथम
पि भवति विदिता ५० शोभनाचतुःसंख्यास्येति मुचतरः अनुचतु रेत्यादि ता निपातनात्समासांतः स चासौ नगराः स
मगाराः उतापि ग्रह एषु पंचगालो बुरुचंप्रीतिं कुरु रतदर्थं रूप्यवर्ती एतन्नामास्मिन्द्रसे वकुमशक्यत्वादुक्तिविशेषेणतदाह
स्वमनसीत्यादि कल्पय कल्पय तदनंतरं कथय नामेति शेषः गूढार्थवचनेन नाम कल्पनामपि सूचयति उदयतीत्यादि
वियदादिषु वर्तीतो स्त्रिभिः शब्दैः रूर्ध्वाधोमध्यात्मत्स्यं तेते नापमर्थः एतद्यत्स्य चत्वारः पादा उर्ध्वाधःक्रमेणालेख्याः तत्रपादांत
वर्णेषु तेनैव क्रमेण पतति न दोषः नचाक्षिति पघुद्यति ति तदा कथमपि महत्ताक्लेशेन स्वं द्रावर्ते तिविदिताभवति तत्रत्यादोत्पवर्णासं
योजनं चंद्रपदस्य चंद्रपद बोधकत्वंमचेति महानक्रे शाइतिकथमपीत्युक्तं प्रकारांतरेणाप्यत्र नामाभाने तुश्रांकं जगाद्यादि कोपि प
सुदयतीति प्रश्नः चंद्रस्तृत्तरं समकादिश्रवने किं करोति आवर्ततस्तृत्तरं अत्रापिर्त्ति प्रतिःकथमपि विति त्रिश्वते नचंद्रावर्त्तेति निर्का
ध्वं चंद्रावर्त्तोनेत्र यांते यतिः साचम्रलपद्योदियतीत्यनेन स्तूचिता अथ पादः र्जनसमुदाये रुचिं माकु विति कश्चित्युत्रं रोदिनयाति हे

१५

सुतरां चतुरसुतप्रवेहास्मिन्नु हेगणे समुदाये स्वं नकुरु मयासदसद्वाकथ्यते इति स्वमनसि कलय पश्चान्मां प्रतीदमिति मुदा
कथय ननुस्फुटत्वेन दृश्यमानस्यास्य दुष्टत्वं तया कथं ज्ञातमित्यत आह उदयतीत्यादि मदीयामतिर्विपदां विविधयेषण्णु
दयास्तिविंसुन्नरेता दृष्यय इति भावः साम मतिः कथमपि विदिता भवति ५० अथ चं द्रावत्रीयाएव यातिभेदेन नामद्वयं क्रमे
णाह श्लोकाभ्यामाह यदीति यदि वचसि विलसति नन्नननसद्गति स्फुटमिह वसु भिद्धिमणिगुणनिकरः ऋतुनवरति हृदयति तर्कु सुम
विलसति दृष्टि चरणासरणिरमता ५१ नाम्नालारः सश्लोक इति वचसि वाचि विलसति यदीहास्मिन्नृत्तेव सुभिदि अष्टसु भिद्भभेदो
मध्ययतिरित्यर्थः तस्मिन्मतिमाणोगुणनिकरो नामस्फुटं भवति पादे तयतिश्च साधारणीवर्त्तते ते नाष्टभिः सप्तभिर्यतिरित्य
र्थः द्वितीयमाह ऋत्विन्यादि तुशब्दः पूर्वव्यावर्त्तकः यदि तु तत्रैव वृत्ते ऋतुरनवएतिः षड्भिर्नवाभिश्च यतिर्यति प्रीति हृदयति उ
सघते तर्हि सुकुसुमेति विशेषणपदेन विशेष्यपदाक्षेपात्मालेति लभ्यते विशेष्यं तरे वेति कथं प्रत्येतव्यमित्यत आह विलस
तीत्यादि उत्तरार्ई चरणद्वयम् दीर्घः क्रमेण लेख्यं तत्रांत्यवर्णमात्मालेति भावः मालेत्युनवकौ चेत मणिगुणनिकरो लयसंख्यः
अथ यात्र कांश्चिद्विलासी रत्यारंभे नीवीस्पर्शनादौ निषेधं ब्रुवंती कांचिदाह यदीति सइति पुनःपुनरव्यवधानेनोच्चार्यमाणो नकारो
मणिगुणनिकरः मणिभिः सहितो गुणो मणिगुणस्तस्य निकरः परंपरा तद्वत् मणिगुणा इव स्फुटं भाति यदि ऋतुसंबंधिनी नवाननी नाम

एम
१४

४८

तिः क्रीडेत्याह । तर्हि हरिमसीमवक्षसि तदीयचरणपद्मद्युतिरमलोज्वलोज्वला विलसति विलसिष्यति कृतुपदेन वसंतः स्त्रीपु
ष्पं वा विवक्षणीयं उभयथापि सुकुसुमेति विशेषणं संगच्छते ५१ सुकविवचनपराणां साधुवृत्तानाम्रगणानां विशदतिथिशरणानां पाने
वर्गो ॥ जातिर्वरणा यदि स्मजतुरंगैर्दृश्यविश्राममध्यां कथय हरिचिरनाम्नां मालिनीं नौम्ययं तां ५२ इत्यतिशक्करीवर्गः सुकवीति
पराणां सवहार्यां साधूनि प्रशस्तानि प्रशस्तानि यानि वृत्तानि तेषु यगणाः विशदानि दुष्टं तेति यः पंच दशवर्णास्ते यां श
रणाः त्रि त्रीया जातिशक्करी रहास्यं यद्यदि नौम्ययमिति पंचगणाः स्मृतास्तर्हि तां मालिनीमिति कथय गजतुरंगैरष्टभिः स
प्तभिश्च दृश्यते यो विश्राममध्यमयति स्थाने यस्याः सा तादृशीं मालिनीं नौमीत्येव चकाराद्वक्ष्यमाणत्वात्तु कल्पते अथ अस्या छन्दो
मालिनीं नौम्ययमहमिति तां कथयेति कश्चित् … न लोभेन केचित्स्वहितमुपदिशति सुकवीति कायास्तु या साधुवृत्ताः सदा
चाराः तेषु अग्रगण्याः विशंतस्तत्गृहं प्रविशंतस्तु … जातिर् … यतो हि
तो रिहदेशे काले वागत सहितास्तुरंगास्ते दृश्यं दर्शनीयं ये विश्रामगृहं यस्याः माला स्रग्यस्या इत्यर्थेन रुचिरा रमणीयेन ना … त्तां
इत्यवंतः ५१ इत्यतिशक्करीवर्गविवरणं अथैकमष्टिभेदमाह अद्रीति अद्रितटांकाभिद्वैरिन नुनगानपि च्छेद्वाति तराम् …
गतविलसितं … एव … ५३ इत्यष्टिः …

१५ कारोप्पु मारगार्थः उरतिपातोवाबोध्यः तथा चमरी ह्रौ नासापोग कुरे कश्यपत्र भाति तरां शोभते। स्पर्यंततत्र ऋषभ गजविलसि
तं नाम जयति अद्रितटे सप्रवर्णांते अं के नवसुचभिरभे दोत्राहि चारुमयातथाप हाग्रे चरणा प्रशोभा गं वहुलघूनां कृतिः कर
णामत्र ताहृशमवज्ञानरहिरत्यनुवादः वैश्रवमिदं हृत्तमष्टि विशेषएवमभवति ऋषभगजविलसितं श्रोनौ गौस्वरनवकौ अथ
र्ये णमहतामपिमुक्तादिविक्लोष्टिं रंतं कांचिदुष्टंप्रतिमन्नमातेगवविलसितमितिमहांतमेवोरवातपि तु महे स्वंनततन्मुद्रादिमा
त्रं मेत्री। किं चात्रा सतित्वत्यातिहंद्वि निहृत्यपादलाघवं वहुकुरु सतितुत। भित्याशिप्रहारेरोवलत्यएमवः हं भाव्यत इतिकश्चिहृप
मापदेशेनाह हे ऋषभउदारं महतगजवत्तवविलसितमतिशयेन भाति चेत्रार्हे ननु। विरूद्धौ कौनागां हृत्तमपिमरउत्पाद्यधा
रय की हृशं हियस्मा रहितदां कमिनन्त्रिताहृश अत्रप्रति हंद्वि रहितेदेशे पुनः पुनर्भौखन्ननेनलाघवकारियादांग्रं खुरं अ
वरुत्र हठा याष्ट्रिरेकमवरिदं भवतरदं विलसितं जयत्याभिभवति ५२ त्स्यष्टिविवरणं अथास्यष्टेः पंचभेदान पंचभिराह भवती
त्यादिभिभवतिहरिणी चित्रेकिंनस्मरः सलगात्यहोसुकुसुमऋतअत्यालोकैः सुखात्रविरम्यते विदितमितिते हृत्तं भूयात्सुरवा
यसेरैवते त्वयिकि मपरंवा व्यवाचासमेषुसदेवते ५४ हे सुकुसुम किं प्रश्नेतवचित्रेनस्मरः सलगनसमरसलगाः संतीतिश्लेषः एम
अपहो अत्यात्र्यंतार्हेहरिणीनामहृत्तंभवति अत्रऋतत्रुत्याषड्भिश्चतुर्भिःलोकैः सप्तभिःसुखात् श्रवणासुखादेतोविरम्यतेदि १५

अप्यते सदैव सर्वदैव तव सुखाय भूयात् स दैवते दैवत सहिते लयि समेषु सम वृत्तेषु मध्ये ऽपरं किं हृर्षं वाचा वक्तव्यं तत्कथ
येति शेषः हरि णीन्त्रो ष्ठौ स्लो ग्रससप्तर्क्ष यः अथ कश्चिद्वसंते मृङ्गीणीं विलोक्य तत्र संगात्तदभिप्रायं निवेदयन् का
चिदाहभवतीति संबोधनं येतत् सप्तसिद्धः सप्तकामो हरिणास्त्वि किं न लगतीति काकुः अहो तिर्यक्त्वपि लगा ती त्यथ्यर्थी
विलासिनी पुर्विं वक्तव्यं यतो हे तोर्लोके विरहिजनैः सुकुसुमकं तु पुष्पापुष्पितत्व संतश्रवणमात्रेण सुखात चंदनादि वि
रम्यते निवर्त्यते दर्शनं अवणमात्रेण लोके पुकं दृष्मोगाति किं पुनर्दर्शनेन अतो हरिणी चिन्त्रे सलगत्वेवेति भावः स्वाभिप्रा
येनिवेदयति वेदितमिस्यादि वृत्तं चरित्रं हे असमे सपुदैवते असमेषुः काम स्तेन दैव तेन सहिते हे काम दैवत इति या
वत् वाचालयि किमपरं वाच्यं अनेनैव मदृशाभिप्रायो विदित स्तव भवेदेव वाच्यमत्याव क्तुं विदग्ध स्मतयोग्यमिति भा
वः ५४ विभातिनृपते त्नमाद्विगुणितेन यो लेगुरू र्नि यच्छति वसुग्रहान् मवलि तस्य पृथ्वीवशा यदेतदु द्दितं मयाद्दित
मवेहि वृत्तं सरागतदस्य परिशीलनात्कविन यक्रमो लभ्यते ५५ विभातीति हे नृपते द्विगुणितेन न नगणसजसे तिगणा च
तुष्टयेन सहेस र्थः यः यगणो ते लघुवर्णगुरू स्त्रोतियस्य विभाति मा सते यश्च वसुग्रहान् अष्टनववर्णान् नियच्छति विच्छेदे
नियतान्करोति तस्य पृथ्वीनामा त्प त्ति जावि र्वशा वश्या भवति शेषं स्पष्टं पृथ्वी जसौ जसौ यलौ वसु नवकौ अथ कंचिन्नृपं प्र

१६

विरहात्तेजस्विताभव्यामिति कश्चिदुपदिशति हे नृप यो राजा द्विगुणितेनाधिकेन तेजसा प्रतापेन अलं पर्याप्तः शत्रुभ्य इति शेषः
पृथिरथयः अथ कश्चिद् गुरुर्महान् भवति व सुग्रहा अज्ञाम्भोधनग्रहणानि नियच्छति नियतानि करोति यस्माद्यावद्वृद्धनं त्या
ह्यंतावदेवग्रहणाति न तु न्यूनाधिकमित्यर्थः तस्य राज्ञः पृथ्वी समस्तजनो वशीभवति इत्यमाचरणं कवेः शुक्राचार्यस्यनी
तिक्रमःस्य समन्वृत ५५ सत्रनमोनलंगमय हे हरिदचलसुखंः पाल्य वंशपत्र पतितेकविजनमुदितेकस्यसुखायनो वि
विकसितं तत्तलदविलसितं स्वीकुरुत्वा हृमेनिगादितं यदिद्वद्विविदितं ५६ त्वेति हे स्वस्वीयश्चानमः भारनमगणत्तनलंन
गणलघुंग गुरुं अयजालीहि हरित्सुदशसु अचलेषु सप्तसु चव गोषु सुंव विश्रांमपालयतहर्हिवंशपत्रपतितं नामवृत्तंभ
वति कविजनानां मुदितं मोदरूपं जनलदानां सप्तदशवर्णानां मतत्यष्टि ज्ञाते विकसितं स्फुटीभूतमिदं विलसितं कस्य सुखा
यनो भवेत् स्पष्टमन्यत् वंशपत्रपतितं औन्मौन्लौगदिरथयः अथ कश्चित्कविर्दिरिशंगच्छन्नक्वाचिद्गिरिशिपर्वते वसतिं
गहीत्वा वंशपत्रपण्या स्तीर्या यावत्स्वपिति तावद्वादाग्निं सह सापश्यत आकाशमदृक्षैरैवप्रति हर्षि प्रार्थयते स्वओति हेशोभ
नाश्रशोभनानयश्रागिमे द्यापस्मिन् स्माहशनमन्त्राकाश अनलं सावाग्निगामय यशामय हरित्सुदिक्षु अचलेषु गिरिषु च सुखं य
यात तथा वंशपत्रेषु स्वास्तरणस्भूतेषु पतितं महत्त्वहेराजनं उदितमुहृतं पालय न नुदेवेन स्वदर्थमेवकृतो वर्षाणि पाति स्यात आह क

राम

१६

50

46

मुक्ताप्रहारा इति विज्ञाद घनाकीर्णावर्णैर्हवर्णपीभूयो भूयः कविजनमनोहारिणी मां वृणीते ५६ विश्रम्येतेति यघत्रमभासहनः नंतः मभननना इति पंचगणाः
गो गुरुद्वयं चेति स्फुरेत् भासेत सा मंदाक्रांतानाम भवतीति । चेद्यदि श्रुतिरसमितैश्चतुर्भिः षट्परिमितैश्चाद्रिभिः सप्तभिश्च वर्णैर्विश्रम्येत शेषं स्पष्टं तत्र घनप
दंसांद्रार्थ कमेघार्थं न पासप्रदन्नासंख्यापरं वा बोध्यं तादृशी सामां वृणीते मत्कायमुपतिष्ठत इति भावः मंदाक्रांतानाम्नोनेनोतोऽसमुद्रस्वरः अथ हेमंता
हे मदीया सरस्वती स्फुरतीति कश्चिद्विवर्तीयः कविराह विश्रम्येतेति श्रुतिरसवेदविषयकानुरागमितैः प्रापेर्विरज्येत्यर्थः यत्राद्रिषु विश्रम्यन्ते तैरद्रि
भिः पर्वतैश्चाद्रिमभानुहिनप्रभामंदमाक्रांता भवतीति न जहिनोऽस्माकं गोः सरस्वती स्फुरेत् शेषं गाविशेषणानया व्याख्येयं गौरिसन्त्रखपरे उरीति वि
सर्गलोपः ५७ असावीहेभाग्येपादर्पाद् सुधास्वादधरणी रसेपूर्णा शोवायमनिसमलोगाद्विखरिणी घनाचीच्छायाहे हंदिनी हरूचेतत्रचरूत्विरसरा
तारनारायणावदनवाटीभरपुरे ५८ इत्यसंधिवर्गः असाविति यमनिसभलागः सप्तस्वरवर्णाऽच्चारणार्थाः यद्वा यत्रयमनित्रिगणाः सन्ति स
सगणाः ऽ संबोधने भलाभगणा लघुना सह द्वेगुरौ सन्ति शिखरिणी नामरसेषु दसुई श्रो एकादशासु चतुर्थेषु पूर्णायति रिसनुषज्यते वाचार्थे अ
सावहं भाग्यं माऽपश्यमीहेरच्छामि किं तद्रूपमित्यत आह पद्रिसादिपदे पदे वृणोक्षणोसुधास्वादः पीयूषपानास्वादः धरणीपृथ्वी चेति एतद्द्वयं
च शिखरिणी छन्दस्पद यतः सेयं पदे पदे चरणे चरणे सुधास्वादस्पर्धरणी आश्रयः हेऽअंग आघतात्यात्रक्ष्ये विशेषस्पेच्छा सापि हृदि मनीस
रूचे प्रीतये न हि भवति अप्रसर्गे विशेषेच्छापि एनद्वज्ञानुरागेण न भवतीति भावः हे नारायण्णानाराणे तत्र वदनमेव वाटी भरपुरं वाटी पुष्पवा
टिका तस्या भरोऽतिशयस्तत्सहितं पुरंगहं तत्रास्तीति शेषः अगारे नगरे पुरीमस्यमराः ते चेति चः पादपूरणार्थः अत एवन चवाहीतत्र्यादेश
निषेधोन अर्थं द्वारा चेत्सस्यपुष्पनसंबंधाभावात शिखरिणी स्मोन्सो भ्लोगः तरुद्राः अत्र षष्ठिभेदे सुहरिणीत्यादि रयंक्रमो वैदिकपाठानुसारेण
हलायुधसंमतेनचोक्तः आग्नेये तुशिखरिणी सा हि क्रमस्तथाहि ज्ञेया शिखरिणी यमौ नसौ भ्लौ गः तरुद्राः पृथ्वी जसजसायलौ गो वसुग्रहविच्छिन्ना

47

२.१.

पिंगले नेत्रितापुरा वंशपत्रापतितं स्याद्रसनाभ्रोलगोचदिक् हरिणी नसमारःसोलगोरसचतुःस्वराः मंदाक्रांता मभनततगागादिरसस्वरा इति अ
थात्रपेयवस्तुविशेषा रसाला मम वदनभाजनपूर्णिं परिमितारलंघनलेऽपि [illegible] तत्सुरोनरोषं तेप्रस्थमितिनाएयणंप्रतिमहाए धूमाषयाकृत्रि
दाह अमसावीति हे श्यं रसाला भाग्यं भाग्येन असावीअस्तुपरिपदिपा मा तुक्षणं सुधास्वादधरणीत्र मता स्वादगुणाश्रयः रसैः रसेन पूर्णैः पूर्णेन ओवोभ
व धंयूमति पारीतिरी धेस्पल धुजित्कपापाठेन भाषायां यद्गीतरूखः तथा चास्मिन मनसी स्पर्धः सुभलागेशभालगतिस्त्रिखरिणी रसाला घृताचीघृतस्य
छायालना हारिद्रह रंपनर्हिरुचेनरोचने तेच सेवरसालाविषयिरूपवरूचिः रेरति संबोधनं वदन रूपा वापीपान पात्रं तत्सम्भरः पूर्णैः परिमितापुरेपयो
मा अत्र भाषा पूर्व भाग्ये पादे पादरस पूर्णामनिहादिसदाऽस्पेतानि पूर्वान्तमनुनासिकान्तानि यथानि ५८ रसस्पषिवर्गविवरणं अथैकधातिभेदमाह प
वनेति प्रथमक्रमोदाम ननयययाभांतिविश्रुंगिविकीर्णाः स्ववृन्तैर्ग्लेकुसुमितलतावेष्टिता के नेत्रुहा सेयंयाजातिर्दिगुणितनवरुयातिविख्यातव
र्णा तामेनामहं पारिचिनु पतालक्षणांते मयाजं ५९ इति धन्विः यत्रमतनयययारति षड्गणाभांति सा कुसुमलतावेष्टितानामके नेत्र्युद्देतिकाकु
खपंचसुवाणा ह्रस्वार्थे अतो षड्लखैलसमसुचर्यानितिरसानुषंगः प्रथमक्रमामोदारहर्षीय स्पायेषु वेतिवेष्टितायाः षड्गणानां वाविज्ञावणं
विद्युत्क सर्वतोविकीर्णा रीतिगर्णाविज्ञावणा याज्ञातिर्द्विगुणितेत्तादिस्त्र्यक्षरावर्णाघृतिरिस्पर्थः सेयं भवति श्रेषस्य कुसुमितलतावेष्टितान्यो
न्योपाविहिय नेत्रस्वराः अथ कांचिदुहुताः श्रुतांद्धिचिन्त्वोजननसमुदाये अपमानानामप्यज्ञानं तमेत समुदाये केवसाभवतीति यथा तं कंचिज्ज्ञातो
लनापदेशान तद्विक्ष राम परत्र्याद् प्रथमेति मनःसंमतेन पोऽलंकारशास्त्रं पस्पतत्संबुद्धिर्मे तनय मद्रुत्का प्रस्तुतप्रशंसाभिज्ञेस्पर्थः ग्लेले
पर्वते अतो वर्षतो कुसुमितलतावृष्पितवच्छीयंत्वयानवृद्धेतिका काप्रश्नः कीदृशीके वायुभिर्वेष्टिता कृपिता खेदितवस्त्वार्थः आकाशरवे
ससुच्चत्रिवरलासर्वतऽत्रेस्तते ययालतया विक्षतसर्वतोविकीर्णा विक्षिप्ताः प्रथमक्रमामोदाः स्फुरमतिमनोहरगंधाभांति याजातिर्जोसाख्या

राम ४

५१

सपल्लवतां द्विगुणितां ऽन्यापेक्षयाधिकां नवख्यातिं नूतनं नलख्याति स्तयाविख्यातो वर्णो रूपमस्यास्तादृशी प्रस्तुतपक्षे तु शीले स्त्रीणां शीलसंबंधिनि
कौतौरूसि धर्मे सति कुसुमितलतामरु सत्कुसुमवदाचरितां लतां गलतां यस्यास्तादृशीं कीर्तिं वुद्धेति काकुः वेष्टिता चलिता खेमनः आदौ न्द्रियस्य
धरक्षेत्राममतिशयः प्रथमचरणार्थः पूर्ववत् यद्वा तत्रामोदो हर्षः सेयमिसार्धापि पूर्ववत् अथवा द्विगुणितातान वाष्ठादशसंख्या सा ख्याति प्रथास्या
स्तादृशी धृतिस्तया विख्यातो वर्णः क्षत्रियवर्णो यस्यास्तादृशी क्षत्रियजातिः सेयं शेषं पूर्ववत् ५९ इति धृतिविवरणं अथातिधृतावेकं भेदमाह सूर्या
श्वैरिति सूर्याश्वैरिति रत्नमासजंसततगैः शार्दूलविक्रीडितं सहृद्यो हरणादि संक्रमणात् नै पुण्यमर्जितम् काव्यज्ञोपनिषेविते रीतधृतिर्यै रेवदिव्या
श्रिताः तेवानेत्रतीतप्रारहणाविधौ चातुर्येण विश्रुता ६० इत्यतिधृतिः सूर्याश्वैः द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिरित्यनुषंगः मासजामिस्तत्राकारव
दाकारे पुच्चारणार्थः मासजासश्चादित्यनुमासजं मसजगणानंतरं सततगैर्वृर्णैः शार्दूलविक्रीडितं नाम वृत्तं भवति सतो वर्णाः स्तुतयो येषां
तेः सत्तुविभिः ऽसंबोधने अत्र हृजेरणाद्यत्रादिशाह्वात्मतापाद्ययोवर्णपदार्थास्तेषु संक्रमणमभिनिवेशस्तस्पत्त्वत्करणं तस्मिन्नैपुण्यमर्जि
तं काव्यज्ञैः काव्यविद्भिरुपनिषेवितेयैः रेवकविभिर्दिव्या रमणीयाऽतिधृतिरियमाश्रिता तेकवयः वाजे स्यादिः नानासमूहो वाजंसे वनतनि वछत्री
तस्याः प्रहरणमुत्पादनं तस्य विधिर्विधानं तत्र चातुर्येण विख्याता इति तस्मा वर्कावशेषणानि शार्दूलविक्रीडितं सोऽस्तो नो गादिरस्क्रू षयः अथात्र
रवैरश्वास्तोति सहृद्यौ मञ्जुरूपे सूर्ये स्याश्वैरत्नौ केमासे मसजसततगुमासंज्ञातं शार्दूलस्येव विक्रीडितमर्जितं श्लिष्टविशेषणं उभयोः शार्दूलसाधर्म्य
माह ऽरणादीसादि इरणाद्यो मेषादिराशयस्तेषु संक्रमणं संक्रांति स्तां करोतीति हृतताहक्तने पुण्यमभिज्ञतायत्र तादृशं सूर्याश्चविक्रीडितं ऽ
रणाद्य : पञ्चवस्तेषु संक्रमणं प्रसह्यनिपतनं तत्करोतीति हृतताहक्तने पुण्यं यत्र तादृशं यथा घ्रस्य विक्रीडितं तेष्वाञ्जा रोगप्रदा इस्या ह काव्ये
सादिं काम्रः मुक्ता ज्ञेवुधस्ताभ्यामुपनिषेविते: समीपसेविते यैरश्वै रेवदिव्यो भिगमनविषयिणि प्रतिधृतिरीतिश्चैर्यमाश्रितं तेभ्याः वाजीमा

वृ.प.
भा २

गणपंसेवब्रतंनिरिसादिपूर्ववत ६० इत्यनिधृतिविवरणं अथद्वाभ्यां कृतोभेदद्वयमाह यस्याइति यस्याः समस्तैरेयैर्धृतिरपिसुरसैरागंवितनुते
मारभोनाथयालिगतिमद्गतिः सेयंसुवदना एतस्यालक्षणंत्वंरचयपरिस्वयंवाचापिमनसाकोज्ञानीतेकदास्यान्सकथमवसरः किंवृत्तविषयः ६१
यतपत्रमामगंगानसहरभइतिगणाद्वयंनायाभाचेतिगणात्रयेणासहलगलघुगुरू इत्यस्तिसेयंसुवदनानाम सप्तस्वरैः सप्तभिः सप्तभिः स्वरसैरपिपुं
ह्रिस्वरसैर्यतिः रागंप्रीतिंविस्तारयतिनिभ्रोत्तमामितिशेषः कीदृशीइयं अतिमदुगतिः पा ठगतिरस्याइतिहृतिः इनरार्द्धंस्पष्टं सुवदनाम्नोभी
प्सोज्योमस्वरसैरपिरसाः अथकांचिद्दृष्ट्वा कैयमितिपृच्छंतंकंचित्प्रतित्वंयदीयंगानमनसदाऽश्रोत्रीः सेयमितिकाचित्साहयस्याइतियतिर्जितेंद्रि
योपियस्याःसप्तस्वरैर्निषादादिभिरनुरागंकरोतियाभायद्रूपाशोभामारंकंदर्पस्तुगतिकंदर्पसुंदरीत्यर्थः भोनाथसेयंसुव[illegible]दनास्ति कस्मिन्नि
दवसरेकेनापिव्याजेनकुत्रापितमसिसहसालाभेनयासंयोजयिष्ययथालमपिनत्वास्यसीस्याद्वायेनाहमेतस्याद्वस्यादि किंवृत्तविषयःकिंचि
त्रविषयः ६२ ग्लौस्फुटंयहेदितस्तदीयमंडलंहुचेसुरः प्रचारिहृज्जमेतदेतदेवसाधुचक्रवाकविप्रयोगधारि यस्यपादपूर्भिरंगामिनांविरसने
हसंदधाति यत्प्रकाशतः समंततोविशेषतः कृतिजनस्यभाति ६२ इतिकृतिः ग्लौरिति यत्रगुरुलघूपदायधुरितडत्यंप्राप्तनभ्रवुनस्तदीयमंड
लगुरुलघ्वाः क्रमगणसमुदायश्चेत्सुरोऽयतः प्रवर्ततितदेतद्धृज्जंएतदेवहृज्जनामकमेवकीदृशंसाधूनांचक्रंसमुदायस्तंबानिगच्छतीतिवास्त्वाद
ग्रासकवं प्रयोगधारयतिनशीलं सत्कृविप्रयुक्तमित्यर्थः यदीयचरणापुरस्तामेवछंदोमार्गगानांविरसनेहसंयतिसमयंदधातिधत्तेसमंततश्चान्दुचरणापु
यत्रकाञ्चनापुष्पज्ञानानांविशेषतोभेदेनकृतिश्छंदोजातिर्भासते एतेनयावद्द्विर्विंशत्यक्षरपादःपर्यंतेतावतांगुरुलघूनांसमुदायइत्यपिबाधितं
ग्लौतिछन्नं नचेदंसमास्यारिवद्धृतमितिवाच्यंवर्णपाठ्जयाठसामर्थ्यात् ग्लैस्त्वितिस्तुलाघवाय अथतमिस्रायामेवचौर्यरतंसपद्यतइति चंद्रो एम४
दयमसहंतोकाचित्तविरहिणांचेद्रोदुःखकारीतिसखीमाह ग्लौरिति चंद्रापहारितडत्यंप्राप्तः मंडलंबिंबं एतन्मंडलंहृज्जंवर्तुलं एतदेवचंद्रमंडल

५२

मेवसाधवश्चैतेचक्रवाकास्तेषां विप्रयोगं विप्रलंभं धारयतितत्कालं धारयतेहेतुमस्मिञ्जंतास्मिनिः यस्पचंद्रस्यंपादवृत्तिः किरणपूर्णात्ताद्विगमिनांप
थिकानांविरस्पनेह संविरीतसमयंधत्ते यस्पप्रकाशेन कांतिश्चौर्यरतादिक्रियासर्वतोविशेषेणभासते ६२ इतिप्रकृतिविवरणं अथप्रकृताविकमाह हेमा
रंभेनयायःश्रितसरवकुसुमस्रग्धरायाय थास्यात्सस्पलांत्रमहेत्रिमुनिभिरतिशुभेःखंडनेसर्वथासौ इत्थंविज्ञायतत्वंयदिमनसिरुचिर्वर्जनेतेत्रैव
तत्वंतत्वंकाव्यं प्रकृष्टस्याश्रयस रसगुणालंकृतिप्रस्वंविधेहि ६३ इतिप्रकृतिः हेमंगश्रितसरवकुसुम मामवर्णेनसहरंवर्णभेदेर्णसितिनयइतिवर्णाहृयं
यइंनचयात तीयपवर्णेनचसह यथास्यात मरभनायाश्चत्रेयइति येन प्रकारेणहृष्टं स्यादित्यर्थः तल्लग्धरानामचित्रमुनिभिः सप्तभिरक्षरैर्लिवा
रंखंड्यते विछिद्यते इत्थंतत्वं तद्भावं विज्ञाय तत्वं तस्मात् तं तत्त्वसाररूपं स्वकीयं काव्यं प्रकृतिजातिराश्रयोयस्पता दृशं रसगुणालंकारसहितं
चविधेहि स्रग्धराश्रोभ्रौयो यत्रिः सप्तकाः अथस्वर्णक्रियारंभमाशांक च्चित्प्रति मुनिमतं प्रदर्शयंख पुष्पवद्रलीकास्वर्णक्रियेतिनिषि
ध्योजनमकाव्यकरणेनैवस्वर्णमर्जयेति हितं कश्चिदाचष्टे हेमारंभ इति हेम्नः स्वर्णस्य आरंभक्रियारंभविषये योनयः ग्रंथस्तत् तदधरण्याः भ
मेःसुसुतरां रवकुसुमस्रकृत्व पुष्पमालायथास्यात्तद्वदित्यर्थः असौनयोऽतिशुभेर्धर्मोपदेष्टृभिर्निषिध्यते तदुक्तंधातुवादेचविनाशेति
ऽजगार्द्दपूर्ववत् तत्र अत्रैवेति स्वर्णार्जने प्रकृत्यास्वभावेनकाव्यमाश्रय स्वधनं विधेहि अर्जयेतिविशेषः ६५ इतिप्रकृतिविवरणं अथाकृता
वेकमाह धारयेति धारय महद्वोभरत्नरंनरंनगुरुमप्यपेक्ष्यपेक्ष्यतदास्पादिदमद्रकंभवतीतिदकृदिकाकारस्येवश्रुतेसति सदा इत्थामदरविभा
यमनसाप्रसाधितरसाकुलेनवचसा स्वाकृतिजातिमत्रमहसायथोचितमुत्तेपास्वबुद्धिनरसा ६४ इत्याकृतिः मदीयं वचोवचनं धारय आवधा
रयकिंतादृशं तत्र आह भरस्यादि भरत्नरंनरंनगुरुमिति वर्णानपेक्ष्यतदा मद्रकनाम वृत्तं स्यात् रहसिमित्वन्तेश्रुते सतिदक्षदशस्डदिवाकरे
सुहृदसस्तुचसुखंयतिसुखसदाभवति अत्रवृत्ते शोभनामाकृतिजातिमुपास्व शेषंस्पष्टं मद्रकंभोन्नोनौदिस्याः अथकेचिद्राज्ञानंहित

व.प.

मुपदिशति धारयतिनु रंतं रमानुषभावं भरपोषय अन्येनेति शेषः तदान्नदानसमयेगुरुं पात्रापात्रविवेकोपदेष्टारमपिनापेक्षयई श्रुतिःस्वा
येणिअंतः तत्सजनेह लोकेमद्रकं भद्रंस्यात श्रुतेशास्त्रेसीति अन्नस्यक्षुधितं पात्रमितिशास्त्रेणाबोधितत्वादितिभावः दिक्षुदिवाकरसेवंस्तु
खंभवति सर्वेष्वपथा दशास्त्रापीदिन्नास्तु अप्रतिदत्तं प्रतायस्तु खंतहृत्ततापिस्यादित्सर्थः इतरदानेतुपयोग्यितं पात्रं स्वबुध्याविविच्य संभाषणा
द्रिसन्मानपूर्वकं दर्जयेत्साह इत्यभिस्यादि अत्रलोके प्रसाधितमलंकृतरसवद्धचोवाक्यंतेन शोभनाऽऽकृतिः स्वरूपजातिश्रीस्मरणात्वादिभ्यः
स्पताह्त्वाद्रूपयधाचितं प्रचितमनतिक्रम्य सहसाबुद्धितरसाबुद्धिवेगेनउपास्स्व पूजय ६४ इस्साकृतिविवरणां अथविकृतोभेददयमाह द्वाभ्यां
इहभवस्यादि इहभवभास्करेसरसानियमः अवः स्तवकरंवचोवदनजंभजभजभालगंयदि शुभंतस्थलं दलितं भवेत्स्फुलितं इतिकथितां कमुखणामि
हस्तवर्णाविकृतिमभेदवालितंविदितमशेषमस्तुसुमतेत्वदीयहृदये संदेवसदये ६५ यदिचेत नजंभजननंभालगमितिवर्णाः स्फुरन्ति हिअम्ब
त्फलितं नामहे जंशुभंस्फुलितंभवेत इहवजेभवभास्करे एकादशाक्षादशौचवर्णास प्रति होनियमः पदनियमोपीतिरितियावत् अवःस्तवकरं
करीसुखकारि वचएतद्वृत्तरूपं वचनं वदकथय इत्येवमुख्यगुणां स्फुटं कथितां कोलसरांयस्यतोहृशाभिदंवजनंहे सुमते त्वदीयहृदये ऽशेषविदितम
स्तु कीदृशं शोभनोऽन्वयो विकृतिवर्णा अस्याः सा चासौ विकृतिश्च दोजातिस्तस्याः प्रभेदे स्फुलितं संख्यातं संदेवसदयइतिहृदयाविशेषणं
पद्यं अपेस्तुमतेइदंवृत्तं संदेवसत्सु शास्त्रपिति अस्फुलितं न्सो न्सो न्सो न्सो युशादिस्याः अथाभवंप्राप्तुमिच्छंतं कंचितदुपायमुपदिशति द
होतिपत्सक्षेस्मिन्भास्करदेवतातिविषयत्वं सनिपुमः सञ्जतोभव वदनजं मुखोद्भूतवनापालितं इतिकाथितांचिह्मिदंसर्पवृत्तादिकं सुमतेतवहृद
पेऽशेषविदितमस्तु कीदृशो मिदं स्फुर्णास्य हेमाविकृतिर्विकारः सूर्यप्रतिमा हि रूपत्त्वस्य प्रभेदे विशेषस्तेन कलितं संयुक्तं सत्पर स्तनेन हृदये प
रुडः स्वप्रहारेणच्छापित्रतांगर्भितिसूच्यते ६५ एतन्मत्ताक्रीडाछंदं ममतननननमिति लगतिरुचिरं श्रोत्रेयच्छवंविश्रामंवितरतिवसुभिरेषति

राम 8

43

यिभिरचिरं यस्मिं छ्रुतः संचारः सा सपदि रसिकहृदि सुखविरचनया यत्र श्रेयान्स्रोत्रान्तः कलयति विकृतिमपि किल कलनया ॥ ६६ ॥ इति विकृतिः एतैर्दि
ति यत्र मतन ननननमितिगणाः सप्तलगलघुगुरु वसुरेतद्वृत्तं मत्ताक्रीडानाम अतिरुचिरमतिरमणीयं पुनो हेतोर्वसुभिरखभिरथानंतरं तिथिभिः
पंचदशभिर्वर्णैः श्रोत्रैर्विश्रामं वितरति रतिदानि अयं श्लोकमर्हं यत्र श्रेष्ठा अपि श्रेष्ठा वर्णास्तोमार्दि वर्णसमुदायो विकृतिं छंदोजातिमपि कलनया
स्मरगणानया कलयति बोधयति श्रोत्रसुखं मत्ताक्रीडामो लोलो लोगवसुपंचदशकौ अथ कस्याश्चित्सखीवायाचे रूपायाः क्रीडायं मतिकला
लापं श्रावनकाश्चिच्छुविष्योविभ्रन्तीति एतदिति मत्तायाः क्रीडाहं कृत्त्ववरित्रमेतत तनननननमिसनुकरणोपलक्षितं मम रुचिरं सुद
रलगीतं यश्चरित्रस्तुभिर्धनैः कलाः चिरंजीघ्रंश्राविन्द्रिये श्रवणाक्षैगतिथिभिर्दिनैर्विश्रामं वितरति तिथिभिः सत्रापवर्गैः तीया वसुभिस्ति
थिभिरष्टभिर्दिनैरिति वा तिथिभिः पंचदशभिर्वसुभिः रत्नैरिति वा श्रेष्ठवर्णास्पष्टिजादेव्रातः सोमः यत्र क्रीडासरित्वेक कलनयाश्रेष्ठत्रामिस्मनु
चिर्ता मतिज्ञानमनेत्र्पर्थः विकृतिं दृष्ट्वाणां रूपं मनो विकारं बोधयति अपि राक्षात्कंदर्पविकारं ॥ ६६ ॥ इति विकृतिवर्णविवरणं अथ संकृतावेकं भेदमाह भा
नीति भातिनसाभावह इनयमहोन नखलु मित्र सुखयति हितन्वी सकृतिजातिः श्रुतिपथकलितातन्त्रभवियमिह रुचिरवर्णा यत्प्रपदीया गतिम
भिरुधिपितं कस्य कं वने खलु तिष्ठेल चिजं तत्र तवस्यादवहितमनसः प्रेमतरात्वमसि चकृतनकसः ॥ ६७ ॥ इति संकृतिः भा सह गतनगणो सीतिन
सानगणसकारेणासह भो भकारेण नवकार यकारौ चेति यत्र सुस्तद्वृत्तं तन्वी नाम कीदृशं वृत्तं मित्र सुखयति मित्रा श्रमित्राश्च सेकवेषः द्वा
दशसु द्वादशसु सुखयानिरसिस्ताद्वशं अहंसंसप्त तेनरात्संबोधने खलुनिश्चये हि पादपूरणे श्रुतिपथे श्रोत्रेन्द्रियमार्गे कलितापनिता
संकृतिश्छंदोजातिस्तत्रभवा संकृतिजातस्तुत्स्नेयं तन्वी तत्र तन्वी वृत्ते अवहितमप्रमत्तं मनो यस्य तादृशस्य तव यदि प्रेमानुरागः स्यान्नहि
त्वंहतकसोसि श्रोत्रसुखं तन्वी भो भो भो भो दृष्टिदिसा अथ कांचिरनुरागवतीं रथकारादिजातिमपहायान्यामन्वेषमाणं कंचिज्जातितरीया

४

वृ०प०

हृत्याह भातीति अभातो भातत्सहिता सा भाता दृश्यते यं किं न भातीति काकुः नयं स्वस्मिन्ननुरक्तात्मस्वस्येयानेनतिनीतिं वहधारय हृखेदे अहो अद्भुते
तस्मात्तन्वीतन्वंगी सुखयति सुखं वा रतिसंकृतिजातिर्थकारादिसंकरजातिस्त्वया श्रुता भवेन्न तु स्पन्नेयं शेषं सुगमं ६७ इति संकृतिविवरणं अथाभि
कृतो भेदमाह यत्रेति यत्रेह भुक्तिः स्यादपि मुक्तिः सम्भवनमपि न तु नगमिति समयायः समदर्शि क्रौंचपदांकस्तमीप च परिचिनु निजहृदि कलया श्रा
मैस्तु दक्षैः किं च सदक्षैर्बुधैरपि मुनिभिरपि सुखकलितं सत्कविगीतं तत्परितं गणपतिपदभाभिकृति कुललितं ६८ एतदभिकृतिः यस्मिन्नवने
भुक्तिर्भवभोगाः मुक्तिर्मोक्षः सम्भवेतां अवजानीहि नं शब्दगामपि न नन्नद्वयं उसंबोधने नगं नवगौरगुरू इति सम्प्रसिद्धः क्रौंचपदानाम्नो
वृत्तस्यांको लक्षणं यया समदर्शिसंदर्शितं तल्लभ्यतिशेषः नमपि क्रौंचपदांकमीपनिज हृदि स्वमनसि कलया चातुर्येणाभनपरिचिनु परिचयवि
षयं कुरु आमैस्तु तेरतिश्रामैस्तु तिसुखकारिणी सर्थस्तानि च तान्यक्षाणि यं चाक्षराणि चंनैः किं च पुनरपि सदक्षैः आभनपंचाक्षरैर्बुधैरभिर्छाभि
रपि मुनिभिः सत्प्रभिरपि सुखकलितं विख्यातमयुक्तं तत्परीतं यं चनिं शासक्षरयुक्तं गणानभादीन्यातीति यतिस्ताहृत्यं पदं पदं च रणप्रास्मिंस्तादृशं
अभिकृतिर्भवतीति जातिस्तस्याः कुलं भेदसमुदायस्तत्र ललितं सुंदरमिति तत्र भिस्तम्यविशेषणानि क्रौंचपदाम्भोस्पोनौनौ भूतेंद्रियवस्वषयः अ
थ कृष्णिकं चिदपि गयाख्यं चतुर्दशाद्येषु क्रौंचपदं दर्शयित्वास्तीति यत्रेति सम्भवतं समग्रहं नगं गयस्थाशालारूपं पर्वतं समया समीये इति यः
क्रौंचपदस्यांकः स्पष्टं समदर्शितं यं परिचिनु अपि श्राद्वादस्मान्यपिपदचिह्नानि परिचिनु यत्र भुक्तिर्भोगो मुक्तिर्मोक्षश्च भवेत् कीदृशं तं श्रामैस्तु
सुखेषु दक्षैः श्रतुरैः सदक्षैर्दक्षप्रजापतिसहितैर्वसुभिर्देवविशेषैर्मुनिभिरपि सुखेन कलितं दृष्टं सत्कविभिर्व्यासादिभिर्गीतं तत्वेन तत्र स्वभावेन
परीतं गणपतिपदं गणाश्रयपदमाभिसंमुखं वर्तमानमिति शेषः कृतिकुलैः कर्मकुशलसमुदायैर्ललितमीप्सितं ६९ इत्यभिकृतिविवरणं अ
थ्यान्कृतो भेदद्वयमाह कृपामित्यादि वपुंपमस्याथे शोव्यपंभुविकविडनविदितमथ भुजंगविजृंभितं वस्वीशौलोकैर्यत्वं ज्ञेयदपिपमतन

राम ४

५४

54

नरेन्द्रेण सहृदयापि लगंति के धीरैः वाचामुल्लेखाः सहृदयसमुदयहृदयसीविस्मयतावरं· हृत्तं चैतच्चिन्तेन कलाकिमपरमपि भवति सखि सुखावहं मंत्र
रे ६९ अथानन्तरं परीप भुजंगविजृंभितं नाम वृत्तमस्तीति शेषः इह हृते म म त न न न र स इत्येषां गणाः संति अंतिके तत्समीपे लगरू घु गुरु अपि सन्तः की
दृशं मेते युद्दे गवेशा स सव रूपं सर्वथा व रूपं वर्ग गतं भवेत् यद्वृत्तं वसीत्ये रेखाभिः एकादशैर्लिके· सप्तभिश्च खंडं तत्रिछेदं वाचां धीरैर्वाक्यं इति तेरु न्न कृत्वा
छंदो ज्ञासा कथ्यतं वृत्तं च्छंदः अपरं वृत्तान्तरं अंतरे उन्तरास्मनि इदमेव सुखावहं नान्यदिति भावः शेषं स्पष्टं भुजंगविजृंभितं मौलौ नौ सौ लि
गुस्सस उद्रुक्तस्य यः अथ कांचित्किमपि प्रस्तुताथ स्वस्मिन्ननुरक्तस्य केवलं वेत्रूपासक्तस्य परस्पुरुष अस्तिः स्म खा सर्वेऽ· खावहं भवतीति सखि वृत्ता
तसंस्कीमाह वेत्रूपमिति अथेति प्रस्तावानंतर्ये हेसखि भुजंगस्य वेत्रूपायते विजृंभितं विलसितं मसावुद्धावे शैवे रूपाज्ञना अन्यविषये सर्वथा
वत्रागतमास्ति भृसोपंरितजने रखवगतं तत् यद्विजृंभितं वसारौ धनेश्वरैः खंडग्र दूषणीपं ननु संगीतकलालापं कर्तुं खं नवेत्स्यन्तस्तत्रासा वासक्तः
स्पादत आह यदर्थीति इह मदीयगानरसे केलगंति न केपी स्पर्धः वेदृतिव हुवचनं प्रस्तुतादरार्थं तेन स्वस्य साधु शीलत्वं प्रजल्पते ननु सौत्रे वासक्त इति त
पाकथमवगतमिस्यत आह धीरैरिति मनीषिभिर्वाच मुच्चैः कलावाक्यं वृत्तं च रितं नन्व सन्तुसतत्रासक्तः किं तेनेसत आह स्तादिस्यादिः अपरं प्रदार्थान्तर
मपितुः खावहमिस्यर्थः ६९ अन्ये वंमननमपिन ननु नस गुरुरिहगुरुरिति तवनद्रुमः पश्यामो नवकृतुरससहितकुसुमकारस्वविहितपदविच्छेदं वा
चंनः कलयासिरिप सुचातुरपरकलनविलसदभिषापुक्ता हर्षस्तेभवति विमलहृदयकमलविकसितदलसुखसारंकः ७० इत्युत्कृतिवर्गः अन्येव
मिति उत्कृतावीदृशं भेदांतरमित्यर्थः मननंननननुनसे गणगणा गुरु दृष्टं चयत्रनद्वृत्तं तवन्द्रुमः इह नवभिः षड्भिः षड्भिश्च सहिता अस्र सहिता अते
कुसुम रूपशराः पंचते अस्र सविहितः स्मरं कृतश्वासो पदविच्छेदायतिस्तां पश्यामः किं नाम कस्मिस्त्प्रेक्षायामाह वाचमित्यादि शोभनाश्च ताः अश्व
तुः संख्या येषां तानि चत्वानि पदानि यासां तेषां कलनं पादाद्दिवर्णानाश्लेकां तपवर्गस्य चक्रमतः संयोजनं ज्ञानं तेन विलसंती या अभिधा प्रवाहस्त इ

व॰ प॰

स्वभिधानं तेन युक्तो नोऽस्माकं वाचं श्लोकान्तिकं गिरं यदि कलयसि जानासि तर्हि तेन तव हर्षो भवति कीदृशो हर्षः विमलं स्वच्छं वदनं द्रष्टुं कमलं तस्य
विकसितानि प्रफुल्लानि च तानि दलानि अवयवभूतानि तेषां सुखसारं कमलस्य ता दृशः अथवा हे कोमलेनोनोऽसौ गौनव कन्दुरसनियाणि
अथ वृत्तिद्विजनोपवनेन परिखिवेषधारिणा प्रच्छन्नवृत्त्या यक्षमवलोकयंतं दृष्ट्वा पवनसंचारस्तं परिखिनोन पुष्करतिवाच्यार्थ प्रकाशनेन स्वयं दूती लंघयंत
पंतीत्याभिराह अन्यत्तुपवनदेश एवं प्रच्छन्नावलोकनप्रकारेणामनं नमालक्ष्य चिंतनमपि न भवति अपि त्वद्वृद्धिविषयसुखमपि न भवति ननु तत्कैः सप्रीति
हृत्तवगुरुरिह पवनमनीषि गुरुर्महान्तं तस्मादिति नव्यमः इति प्रहृष्य परामृश्य मर्यमाहमनुपामर सुदि नवश्वासो श्रुत्वैसंतस्तत्रयोरसोनुरागस्तत्सहितै
र्सिं वृद्धिः कुसुमन्नारः कामस्तेन स्तोविहितः कृतो यः परस्परं प्राणा सविच्छेदेविच्छिन्निसां यद्रूपामस्तकैर्यामः अस्मत्तो हृषा श्वेसे कस्मिन्नु हृदयम हेस्तत
यं चतुर पयनांसुमिलं तानां कलनं रतिरूपयं यत्नानेतेन विलसंती अभिधाशक्तिस्तया युक्तो नोऽस्माकं वाचमिमां पूर्ववत् ७० इत्युन्नतिवर्गविवरणं
समाप्ताउन्काधुनाख्यसंतानानयं अथेदानीं समवृत्तं दंडकजातिं तद्दीर्घश्वलक्ष्यति तव मुखेति तव मुखकमलेतनेनतिद्रूपं चेदुदेति स्वयं तत्सरण
स्तुस्वगणस्युश्च रणं स्वरिहभवति दंडकः पूर्वकश्चंडवृष्टिप्रपातः स्मरस्पेककौशेयभुतानानुकलयति रतमाडम्बकाभ्यामपि भ्यामियं नास्पसंज्ञाप
राकीर्णिता न नरनुकलयर्यैपिरे पेधिता स्तैर्द्वितीयादयोव्यालजीमूतकाद्याः ७१ मुखं कमलमिवेत्युपमितसमासः ननेति द्वयं नगणद्व
यमुदेत्सु हु इति चेद्यदि तत्सरणं नद्वयान्तरं स्वराः सप्तरगणश्चस्युस्तर्हि दंडको नाम पूर्वकः प्रथमो दंडकः सप्तविंशत्यक्षरश्चंडवृष्टिप्र
पात नामकः रतमां द्व्याभ्यामस्य प्रथमदंडकस्यैपं परासंज्ञा नव्यंडवृष्टिप्रपात इति द्वितीयसंज्ञानप्रकीर्णितातिकिं तद्दंडकः इत्येवकीर्णिता त
स्तु प्रथमदंडकानंतरं यैपि दंडकारै पैधिताः एकैकरेफेण वर्द्धितास्तैर्द्वितीयादय आदिता तृतीयादिरत्न मांता व्यालजीमूतादिनामकास्त्री

दिन्नाद्यारणार्णवलीलाकरोद्दाम शंखारामस्युरमाद्रतिदक्षौवते रेफद्वयानवायस्त्युव्यालजीमूतकादयस्त्वाग्नेयात यत्ववनलाकरेप्रतिचर

एम॰ ठ

५५

णविंशं द्वे रेफाः स्युरर्णोऽर्णव्यालजीमूतलीलाकरोद्दाममत्तस्वाद्यरतिनन्नारणोऽपरिक्रमत्र्याग्रे पर्विरुद्धस्तुपेक्ष्यः पञ्चतद्दीकालच्चिंतामणिः सं
ग्रामचेकुंदसारका आदिग्रहणात् एवमग्रा इति तत्र मूलं मग्पंक्त्या येन वा यस्युरित्युक्तत्वात् वर्णाधुदाहरणानि स्वयमूह्यानि दंडकोनोरः षड्विंशत्यक्ष
क्षराण्याडलकतेरनंतरं दंडकस्य पादान्तस्य मविंशत्यक्षरत्वमेव पुनं सर्वजातीनामेकैकाक्षरवृद्धाप्रवृत्तेरित्यतो रगणानां सप्तसंख्याविज्ञायते न
दुक्तमाग्रेपि नौ सप्तरगणाः दंडकस्याञ्चंडवृष्टिप्रपातकः रेफवृध्येत्यादि पूर्वमेकैकाक्षरेण छंदोनानीनां वृद्धिरुक्ता दंडकजातौ तु रेफादुपलक्षि
ताक्षरत्रयेणाभेरानां वृद्धिः रत्नगणमात्रोपलक्षणं तेन पादयोपि संख्यांते प्रथमश्चंडवृष्टिप्रपातः स सप्तविंशत्यक्षरत्वात् दः प्रथमः सचंडवृ
ष्टिप्रपातो नाम अन्यत्र गतमाडव्याभ्यां चंडवृष्टिप्रयातमिति संज्ञा गतमाडव्यमनादृत्यत्र मते तन्मतेनैवेयं संज्ञा किंतु दंडकस्यैव यत्नगतमाडव्या
भ्याममन्यत्रास्याभिधानमेतत्ताभ्यां पुनरस्यैव संज्ञासहेतु सप्ततेति हलायुधव्याख्यानं तच्चिंत्यं ताद्दृशसंज्ञासत्त्वानुक्तास्त्वयं चनोक्तानचान्ये पण्युक्ता
गतस्तस्याश्च प्रमाणत्वात् अथ गाथस्याः कस्मिश्चिन्ननेनिनकारद्वयं स्वरतनिषेधपरं ज्ञापयित्वा दीपकतया स्मरबाणप्रचंडवृष्टिषुदृढतायंवाणा
दंडइतिस्रोतोति तं वेतिस्वयमनायासेनत सप्तनकाराधारकाः स्वरानिषादादयः पश्चरात्रयोऽन्यमिश्रणेनज्ञातुमशक्यतया चंचलाः नतसस्वर
नकारद्वयं स्मरस्य कामस्यैककांडोमुख्यबाणो दंडकोदं दंडयतीति वा चंडवृष्टिरर्थात्स्मरबाणनामेव तत्र यातस्तद्दृढतः पूर्वकः प्रथमः अ
द्भुतगीतस्मरबाणाः पुष्पमयोऽपंतु शास्त्रमयः स तु सोम नादिनामकः पंचमेदः अयं तु निषादादिनामकः सप्तमेदस्तस्याश्चर्यमयत्वमिति भावः अ
षीणामप्यसौ बाणोद्रुः सहस्रस्य शतेमांदुयातीति सकलऋषीणामिदमुपलक्षणं द्वित्वमविवक्षितं ऋषिभिरप्यपरसंज्ञानकीर्तिताकिंड
स्मरबाणदंडदृश्यैव तदमुनकारेणरनरंयेस्वरेरेफैर्धितारीसादितारेफाधारकतया वर्द्धितास्तिपिद्वितीयतृतीयादयऋषभगांधारादयउद्दी
पकतया व्यालजीमूतादिनामकाः आदिग्रहणाद्धन्नादिनामकारीतिकल्पनीयं ॥१॥ अथ दंडकस्यैव भेदांतराण्याह नवमुखइत्ननेनेतिद्वयं चे

व.प.

द्देति स्वयं तत्प्रस्तारस्तु स्वरख्यातयः स्युः प्रचितकेऽइयति यो दंडकः सर्वतः ख्यातिमाप्तः स्मयस्यैककांडः प्रचंडः तदनु कलयपयैकाभिवृद्ध्यांचिता
यत्र शातेऽपि चेताहराः एवंविज्ञाः न युगपरत इहान्यैः सुवर्णैः प्रयुक्ता यथायोगमन्येऽपि संभावनीयाः १२ तत्र सुखरति तत्प्रस्तारतह्यास्वराः स्वरख्या
तयः सप्त विख्याता यगणाः स्युस्तर्हि प्रचितनामको दंडकः इयति यः सर्वतः ख्यातिमाप्तः कविभिः प्रयुक्तत्वात् स्मेति पादपूरणे यस्यैककांडः यग
णैकवर्गः प्रचितभेदानाह तदनु इति सप्तयगणानंतरं यदि यथैककाभिवृद्ध्यांचिताः यगणा यगणस्य एकेनाभिवृद्धिस्तु यांचिताः पूजिता यदि दंडका
स्तदा तेऽपि चेताहराः एवं प्रचितनामकाः एवं विज्ञाः ख्याताः अस्मानपि भेदानाह न युगस्यापि इह दंडकेन ह्ययास्परतोऽन्यैः शोभनवर्णैः सद्भिर्यै
था प्रयोगं प्रयुक्ता अन्येऽपि प्रचितनामकाः संभावनीयाः शेषः प्रचित इति रगणैर्दंडकप्रस्तारादन्यः शेषः यगणादिभिर्दंडकप्रस्तारः सप्रचि
तसंज्ञां लभते यत्तु रत्नश्रं इत्यपि [illegible] याताह धुंरि [illegible] दंडकप्रस्तारः प्रचेतनइति हलायुधव्याख्यानेन [illegible] तथा स्युर्व्यालजीमूतका
दयः शेषा वै प्रचितो ज्ञेय इत्यान्ये यदि वा धादुपेक्ष्य उक्तान्येयानुसरणे हलायुधीयप्रचितोदाहरणस्य व्याख्योदाहरणत्वात् अतएवोक्तं रत्न
रत्नाकरे प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दंडकोऽनह्ययाऽदुत्तरे सप्तभिर्योरिति अतएव तट्टीकाकृच्छ्रीनामणिः येऽरिस्युपलक्षणं मादी
नां कविप्रयोगानुरोधाद्दंडकानामिष्टत्वादिति जीर्णमतमुपन्यस्यतिस्म अथात्र पूर्वश्लोकवदेव सम्यगर्थव्याख्या कैश्चित्कृता किंतु विशेषः
स च व्याक्रियते स्वराणां निषादादीनां ख्यातयः प्रसिद्धयः स्युस्तदा दंडको लघुगुरुः प्रकर्षेणाचितइयति यो दंडकः सर्वतः ख्यातिमाप्तः यस्य
दंडस्यैककांडे मुख्यगणो भवतिस्म तदनु तह्यानंतरं यथा गायंत्यालयायेस्व [illegible] एकाभिवृद्ध्यांचिताः पृथ्वीपेक्ष्यामरस्वरस्याभिवृद्धिस्त
यांचितास्तर्हि तेऽपि स्वराविज्ञा विचारितास्ताहृशा एवं दंडवारणाएव कलयज्जानीहि इहास्मिन्युगपरतेयुगं स्त्रीपुंसरूपमावयोर्युग्मं
यातीतियुगपता इह [illegible] चतद्दूतं तस्मिन्नन्यैस्तु दन्यैः सुवर्णैः संदर्भैर्यथायोग्यं प्रयुक्ताऽऽचारितान्यन्येस्वराः संभावनाहीनभवंति १२

राम ४

५६

रतिदंडकं तु गृ विवरणं समवृत्तानामुपसंहरति इतीति इतिवृत्तेनोजिरत्नाख्यकाव्ये नारायणोदिते समवृत्तेनुसम्पार्थैः सर्गः पूर्णश्च पंचमः ७२ इतिश्री
मजारवंशोद्भवनारावंशोद्भवनारायणाकृतौ निजरत्नेनोजिरत्नविवृत्तौ परीक्षितिनामाकृतौ सत्त्वार्थप्रद्युतौ सम्पार्थसंस्कृतौ समवृत्ताध्यायः पंचमः
अथानुक्तान्यपि छंदांसि सामान्यसंज्ञया संगृह्णाति एकेन अथेति अत्रानुक्तं गाथाप्रयुक्तं १ अत्र ह्रस्वास्त्रे नामोद्देशेन यन्नोक्तं छन्दः पन्नं महाक
विभिः प्रयुक्तं तद् गाथासंज्ञं अत्रानुक्तं गाथेति सत्रं तत्र गणाष्टैनगाथा यथा गर्जितवधिरीकृतं ककुभां किमपि कृतं न घनेन कियदी चातकुचंचुपु
टीसापि पतानजलेन अत्रोभयोरर्द्धयोः प्रत्येकं सार्धषड्गणाः एवं मात्राछंदः स हम्मीरोऽकदोहासोरठाप्रभृतय उदाहरणानि वर्णवृत्तेषुक्ता
दिस्पुसुतिषु छंदःसर्वभेदाः प्रस्तारगमनसंख्योरहर्जयाः रिषु मुक्तिपये मूलश्लोकस्तु अस्यन्तु याः प्रथमो भेदः वृत्तरत्नाकरेस्त्वीतिनामास्य
गोरस्त्रीनितद्वलक्षणं हम्मीरतकामदनि नाम दोहादोहाकामोरामोरेति तद्वलक्षणात् अथापि षुवादिषुगाथा हलायुधोदाहृताः यथाकुश्य
लदंती भोगोसि प्रियरसाः कुञ्जलदंती विकटनितंबा किन्नरकंठी लघुतरमध्या विंबफलोष्ठी मृगशावनेत्रा मित्र भवंतं सरवयन्तु कांता जगसांव
रत्नतुनौजोपया श्रीपविजहीहि हठापग्रहनंसजनवसंगमभीरुवद्वत्रमं अरुणाकरोद्रुमस्ववर्णेनिवरतनुसंप्रवदंति कुष्ठुराः पादांतेयतिः जन
लधुरमालाम्भोस्मो समुद्रवसवः यथा धन्नेन्नोभांकुवलयदावश्यामाशैलोत्संगे जलधरमालालीना विद्युद्रेखाकनककृतालंकारा क्रीडासुना
पुवतिरिवांकपसुः गोरिनोरो प्रणामन चरणारविंद दूर्यत्रिभुवननमितस्मागौरीपतेः सकृदीपमनसेवयत्संवितं प्रविस्मरति पथे अमस्थेगुणान
पादांतेयतिः इयमेवगौरीदंडका श्रूवमेके काक्षरवृद्धानामांतरालिलभते अत्रेदंचैसं नौरोस्याच्चंचलाक्षिके सात्रेयजगसांपाठात्क यथमस्पृ
गाथात्वमिति ललनामोन्सार्विद्धिपत्रषपः यथा याकुचयुर्वीम्याशिखनयनापीनंनितंबामदकरिगमना किन्नरकंठी सुरुचिरदशना सानवसोसम
विनरतुउलना अतिजगत्या कमकप्रभास्तोस्तोग पादांतेयतिः यथा कनकप्रभायत्पुनितं भ्रमालिनी विपुलस्तनी हरिणशावकेक्षणा इथम

७

गजानन पत्नयोः पद्मविस्मिता कुहृतेन कस्ममदनातुरं मनः कुटिलगतिर्नौ तौ गस्वरर्त्तवः यथा अंबरकिसलयपेकांतदंत संनेहरिशि
शुदृतुंगान्नसतिभ्रयुगं ध्रुवमिदमुचितं यहि पततौ सतामति कुटिलगतेः स्यान्महानुत्सवः नाकुर्य्या वरसुंदरी भजौ सलौ गौ यथा स्वादु
विशोभिज्वलसुगंधिजलपूर्णवीचिचयचंचलविचित्रमुगंपद्म हंसकुलकूजितमनोहरतटांतपद्मपवरसुंदरिसरोवरमुत्तरं पादां
तेयतिः कुटिलंभभौ भौगौ वेदरसरसमुद्राः यथा अंधस्माना जनयति सुखमुच्चैः कूजन्हासद्गोपपयस्विनिचुलनितंबोपांते कर्णी
रश्मिर्ललितवृहीततुल्यच्छेदेनांतैः कंठस्खलनकुटिलमहावर्णैः अश्वैः शैलशिरवाम्भौ भौ भौ भंतरसैर्निद्धपाशि केचिस्तामस्तेप
तिमिश्चोति उदाहरणं शैलशिखरनिकुंजजनुन्यायितस्पहरेः श्रवणेशोर्णतांकरेरणनिर्दृधातिकपिश्वपलः स्फुटबधापवादपरिहा
रविनीतमते त्तस्मनताबोर्ले वलघुतां हृदयपुष्पमिदं: वरयुवती भौ भौ नौ पाद्यांतेयतिः उदाहः कुंजरकुंभपीठपीनोन्नतकुचयुग
लापार्थणार्वोशिगावीपह मुखकमला पीननितंबर्विवसंवाहनशिथिलगतिर्मुज्जितराधिराजरूपान्तवरयुवतिः असद्धोः
अतिशायिनी सौ भौ जौ गौ वादकूस्वराः यथा माघस्य इतिधौतपुरीध्रमत्सरान्सरसि मज्जनेन श्रियमाप्तवानोऽतिशायिनी
मपमल्लीगभासः अवलोकते दैवयादवानपरवारिराशेः शिशिरेतरोचिषाप्यपातनिर्यु मंकुभौ भौ अविनयं च भौ भौ गौ या
द्यांतेयतिः उदाहरणं श्रुतिपरिपूर्णविक्रमतिसुंदरवाणिविभवंतमखिलजैमिनीयमतसागरगतं अविनयं वृत्तविप्रजनपूर्ति
तपादसुंगप्यितरमहंनामामिवडरूपमुदारगतिं वीत्संहीपसमुद्राश्च कोकिलकं पूर्वस्मिवयतिभेदेननायांतरमिदं उदाहरणं
वसहकारपुष्पमधुनिघलकंठनपामधुरतरस्वरेणापरिकूजितकोकिलकः भम भकका एवेहवबनैर्वनलुब्धमनैतवगेमनस श्लो ८
मंगमिवं सप्रति कर्तुमनाः धतौ विपुधप्रियपासौ जौ भौ लघुरिच्याः यथा कुंदकुड्मलकोमलद्युतिदंतमक्ति विराजिताहंसग

५७

हरनार्दिनी वनितामवोद्बुधप्रिया पानतुंगहहंसपोधरभारमंथरगामिनी नेत्रकांतिविनिर्जितश्रवणावतंसितकेरवा वनमा
लानेनीरोज उदाहरणं रघुवंशस्य रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां प्रियसुहृदि विभीषणे संक्रमय्य श्रियं वैरि
णः रविसुतसहितेनतेनानुयातः ससौमित्रिरण भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीं अन्वितधृतो विस्मितायोन्मी
योगरसतुसरा उदा॰ माघस्य श्रियाजुष्टदिव्यैः सपटहस्वरैरन्वितं पुष्पवर्षैर्वपुष्टश्चैद्यस्य कृष्णमृषिगारैः स्तूयमानं
निरीय प्रकाशेना कार्योदिनकरकरान्निःक्षिप्यदिस्मिता सेनेरैर्द्रौपदं द्वपुरं प्रविशद्धाममवीक्ष्यं भवेव प्रसृतो धनश्री
जौन्तोसौ कुरुहृदरिशः उदाहरणं माघस्य नुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरंगजन्मनः प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथि
तस्य भृशं महीभृता परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रियपश्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदाभवदंतरं महत्
एवमन्यत्राहि द्विपिगाथाः कविप्रयोगमनुसरतो ज्ञेयाः अथात्र संख्यार्थं कश्चित्शिष्यं प्रति अनादिप्रसिद्धमुक्तं
श्रुतिः सारभूतानवर्णयितेनाह अथेति श्रुतिपुराणादिषु अनुष्टुबादिच्छंदो निबद्धानादिप्रसिद्धिर्गीयसु च्यतेन छंदः श्रु
तिजातं अनुपाणरूपं तवोक्तं १ इस सर्वछंदःसु छंदसानीमु भेदानां गाथानां संख्योपपत्तये प्रस्तारोन ष्ट मुदि
ष्टं संख्या सर्वभेदानां वृत्तसंख्या च संख्या च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः इति प्रस्तारादीन् षट्प्रत्ययान् विवक्षुस्तावत्प्र
स्तारस्य द्वैविध्यं वदन्नाहुः विधस्याप्येकगुरोः लसप्रत्येकं भेदद्वयं दर्शयति प्रस्तारइति प्रस्तारोत्र गुरोर्द्वैधा सवर्णःस
कलोपि च तयोः प्रत्येकं भेदाम्यां हि कोल्गो सुरतो सुः २ एकस्य गुरोः प्रस्तारो द्वैधा द्विप्रकारकः सवर्ण वर्णसहि

८

तएकोऽपरस्तु सकलो मात्रासहितः तयोरेकगुरुकपार्वर्णमात्राप्रस्तारयोः प्रसेकेद्वयंभेदा भेदाभवन्तीति स्वरूपो द्विको द्विःसमु
दायः प्रस्तारस्वरूपोऽस्य भवति तत्रवर्णप्रस्तारे एकोगुरुरेकोलघुश्चेति द्विकः मात्राप्रस्तारेत्वेकोगुरुर्द्वौलघूचेति द्विकः इ
त्येवमर्थमभिप्रेत्याचार्यः सत्रयामासद्विकोग्लौविति वर्णपक्षेगश्चलश्चेतिग्लौ मात्रापक्षेतुगौ इतिपक्षपक्षेद्वौलौ लघुद्वयं
तत्रवर्णस्यपयाऽऽ मात्राप्रस्तारस्योदृष्टवनीयपथाऽऽ अथयानेकजनसंकुलायां राज्ञः सभायां गत्वा मयाकाशितव्यमिति पृ
ष्टेतेकेनिर्मातिसभायां द्वयोःपार्श्वयोर्गुरुमार्भ्य द्विविधोजनस्यविस्तारस्तत्रैको ब्राह्मणादिवर्णसहितोऽपरस्तु से
नातादिकलावज्जनसहितस्ताद्दृशाद्द्विविधजनसमुदायद्वयंस्वधर्मविशेषा भूपाल चौ चंद्रप्रकाशेप्रसक्तो भवतीति
वर्णप्रस्तारप्रस्तारइति गुरोरितिलक्षोयेपंचमी सकलइतिकलायेह नकलावंतो लस्यंते तत्रस्वसमुदायेलपाभि
तव्यमिति भावः १ द्विविधस्य द्विगुरुकस्यतस्यैकमेणभेदचतुष्टयंभेदद्वयं चकंवदन्नयेति संख्या पूर्वद्वेति संख्याएवौ
द्विगुरुपस्यैललहं द्वौतलुघते मध्येमध्येमिश्रिताऽस्यगलमालाविराजन्ते २ यस्यप्रस्तारस्यद्विगुरुद्विगुणितो गुरुद्वौ
गुरुरूपः संख्यापूर्वः भेदसंख्यायापूर्वः प्रथमोभेदः गलेतिवर्णपक्षेलघुद्वयरूपंद्वंद्वं पुंमत्वहस्मिन्नस्तीतिलल
द्वंद्वं न्यस्यान्यापच मात्रापक्षेतुललहद्वंद्वं लघुद्वयंद्वं लघुचतुष्टयमस्मिन्नस्तीत्यर्थः तादृशोंतल्लंतिमोभेदश्चु
ते त्यस्य द्विविधस्यमध्येमध्ये वर्णपक्षे मध्यमभेदयोर्द्वयोः मात्रापक्षेतुमध्यमेषु त्रिषु गलमालागुरुलघुपंक्तिः
मिश्रिताविराजन्ते उभयमिश्रितामध्यमभेद इत्यर्थः मिश्रो न च काराणां तभेदयोः क्रमेणाप्युद्दोगोप्युद्दोलावि श्री ४

५८

तिवर्णप्रस्ते मात्राप्रस्तुन्नेतस्मिन्द्विलाश्चलारइतिविशेषः एतद्वचकारेणाल्लाविस्तनुहृस्तावलमते मध्येतुमिश्रीगला
विसर्पः वर्णापस्मयोहृवनिका मात्रापस्ते यथा ।ऽऽ ।ऽ अथाद्विर्वादिद्वंद्वांताः समासायस्मोऽस्येतेतस्यागलेपुच्छामुक्ता
विद्रुमादिमिश्रितामालाविराजतइतिवैयाकरणैकश्चितेनोति संख्यापूर्वद्विरितिद्विगुविशेषणंद्विगुपदान्तसमासस्ते
यमंति पंक्तिपयास्मादिसेवमर्थे ललतीतिललनस्तचासौद्वंद्वश्चलद्वविलासेद्वलयोरेकत्वस्मरणाद्वल तौतिस्ता
म्नाद्यपद्विति महोऽन्तिदर्शिताः अंतइतिपाणिनिसूत्रोक्तसमासक्रमेणांतिमः एतेनसर्वसमासायस्मोपस्थिताऽस्ये
तइतिसिद्ध ॥ ७ ॥ अथाद्विविधस्य बहुगुरुकस्य प्रस्तारस्यभेदान्सामान्यतोदर्शयति यस्येति यस्यादौगुरवः सर्वेप्रांतेतुल
घवःस्थिताः मिश्रास्तेति चमध्यस्थाः सराजेवविराजते ४ यस्य प्रस्तारस्यादौ प्रथमपंक्तौ सर्वेगुरवः स्थिताः स्युः प्रांते
तिमपंक्तौतुसर्वेलघवः स्थिताः तेतेगुरवोलघवश्चमिश्राः यथासंभवं मिश्रिताः संतोमध्यस्थाः मध्यमपंक्तिषुस्थि
ताः स्युः सप्रस्तारोराजेवविराजते यथाविवेकिनोराज्ञः सभायांगुरवोवेदार्थमीमांसकाभट्टाः प्रथपंक्तौस्थिताः स्युः
प्रांतपंक्तौतुवेदशास्त्रानभिज्ञाल्लघवोभट्टादयः स्थिताः स्युः केवलंलौकिकन्यायविचारज्ञतयाप्रसिद्धास्तेमिश्राः
प्राच्योदीच्यप्रतीच्याः पंडिताः मध्यपंक्तिस्थाः स्युस्तथास्य पंक्तिषु यथोचितगुरुलघुसन्निवेशाद्राजसर्पः एवंनलामि
श्राः बहुगुरुकप्रस्तारस्याद्यंतपंक्तौ क्रमेण ४ यगुरवः ४ यलघवश्चस्युर्मध्यमपंक्तिषुमिश्रागुरुलघवः स्युः त
त्रिगुरुकवर्णप्रस्तारस्योद्वनिकायथा ऽऽऽ यथामात्राप्रस्तारस्यश्च यस्यामानञ्जनस्यापिसभापायाद्विविवेकेन

जनसंनिवेशस्थानिहि सप्तजनतुल्यइत्याह पर्येति ५ अथ त्रिगुरुवर्णप्रस्तारस्याष्टभेदैर्भिद्यमानस्य किं निष्पद्यत इति ऽऽवकुं
विशेषे सति त्रिगुरोर्भेदान्नाह वर्णैर्वितारइति वर्णैर्वितारस्त्रिगुरोर्यः स्यात् अनुसन्धिकाः अष्टमूर्त्तिस्थिरात्मानस्तेव मादिना
मकाः ५ त्रिगुरोः प्रस्तारस्य वर्णैर्वर्णवृत्तेयोऽवतारोऽवतरणं स्याऽऽदृत्त्या वतारे सन्धिकाः संतश्चनेत्रिकास्त्रसरस्सु
स्थायानष्टसंख्योक्तभवंति तु शब्दो मात्रायव छेदार्थः तेत्रिकामादिनामकाः पंक्तिक्रमेणमपरस्तज्जन्मेतिनामकाः
कीदृशाः वराः श्रेष्ठाः ऽऽजिसादौ मात्रात्रेण च प्रथमपेगिल्लाछेष्ठाः पुनः कीदृशाः मत्सगिगुरुलघुलि पिङ्गशिरेणस्थि
रः सर्वमनसि निश्चलत्वात्मास्वरूपं येषां यद्वा अष्टमूर्तयोमादिनामकंतामहादेवमत्स्यपसेषु ऽऽस्थिरत्वात्माम
नोयेषांतादृशाः एतेन मादीनां देवता अणुकास्तासामष्टलोत्तमा दीनामष्टत्वमुक्तं तत्रमनस आरोपणाद्वारोपि
तशरीरमप्यासिप्यते वसवश्चिकाः स्पष्टं अथ कश्चिद्दीश्वरावतारेषु आख्यानापन्निपाश्वताः परमुणमादपइति
कं चिदाह वर्णैरिति त्रिगुरोस्त्रयाणां लोकानां गुरोरुत्पत्तिस्थितिसंहारकर्तुर्यो विवर्णो व्याख्यानाद्वावतारस्तत्ररामादि
नामकात्मासन आदिनाकृष्णनामा तेवतएवप्रसिद्धाएवेसर्यः वेसेवार्थे अष्टमूर्त्तौमहादेवेस्थिरत्वात्मायेषां
तादृशाः पुराणेषु महादेवस्तेषांगुरुरितिप्रसिद्धेः ५ ननु पर्यालामि श्चाद्यसनेनैव त्रिगुरुकवर्णप्रस्तारस्याष्टभेद
सिद्धेर्वसदेवस्त्रिकाइति यदी किंच मिश्रोचेति सूत्रे प्रथमांसमेदयोः अनुद्गुरुकत्वं अनुद्वलघुकत्वं मध्यमभेदेषु गुरु
लघुमिश्रत्वं चेत्सर्यः मागुक्तेः सोप्यनुपपन्नः नियामकाभावेनविपरीतार्थस्यापि संभवादिति चेत्सत्यं वसवस्त्रिका

श्री३

५९

दर्शितत्वात्पप्रसंगात्किञ्चित्प्रस्तारविधिर्येनाद्यलं संभवेदिति तथाह्याद्ये पादे सर्वगुरौ तथा प्रस्तारस्याद्यगाधोलः परतुल्यो
य पूर्वगा इति एवं च सति त्रिगुरुकवर्णप्रस्तारस्याष्टैव भेदाः सर्वत्राद्यंतभेदयोः गुरुगुरुगुरु लघुलघुलघुकत्वेन मध्यमभेदानां मिश्र
त्वमिति च विज्ञातं भवति नान्यथा इत्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह नहि विषमापि प्रस्तारविधिमाह न तु मात्राप्रस्तारविधिस्तु विशे
षं चाह लमित्यादि लं पंक्तिगे आद्यगुरोरधो लघुं तत्र अतस्तदूर्ध्वसमानमात्रस्य भेदे वरिक्ते पदे मन्त्रतस्पतेत आद्यपि पश्चाद्गुरु
णोव पूर्यते ६ यावत्सर्वलघुः स्युः पंक्तिः प्रस्तारो यत्तावदिति ह्युक्तिः एवं कलावत्सु गुरोरधो पूर्यते पश्चात्कलयैव वरिके
७ इति प्रस्तारवर्णः पंक्तिगे षु पंक्तौ प्रगुरवस्तेषु मध्ये आद्यगुरोरधः स्थाने लघु मासयस्यायय तस्य लघोरग्रतः स्थान
मात्रोर्ध्वपंक्तिसमानस्थायय पदे वो द्विगुरुरूपं लघुरूपं वो भयं वा स्थिताद्ग्रामेव सर्वः पदे पंक्तिगते स्थाने पश्चात्स्था
नं मात्राप्रस्तारे इति पादि पंक्तिषु प्रथमविहित लघोः पूर्वपूर्वस्थाने विशेषमाह एवमित्यादि कलावत्सु प्रस्तारेषु गुरो
रधुतं अप्रथमयोः षट्कलादिप्रस्तारेऽस्मा घगुरोरध इत्यादिना पंचमान्ताविहिता जातः पूर्वस्थानं गुरोर्हि मात्रतया पो
ग्यमिति लघुरूपा या कलयेव पूरणीय पश्चात् द्वयोर्मात्रयोरवशिष्टं पूर्वस्थानं तत्र गुरुणैव पूर्यते इति एतद्व्ये गोगत
मध्यादि न्यस्थितिनि ईज्ञापकं अथ वा किञ्चित् सभायां गुरुलघुजनानीय यास्थानमुपवेशनविधिकं चिछिः सुपति
लमित्यादिह्यास्मां कलावत्सु गीतादिशिल्पवत्सु जने षु उपवेशनं कार्यमेतिशेषः रिक्तं अन्यपश्चात्स्थानं कलयेव क
स्यापि श्रेष्ठो भोनस्यात यथा कोऽपि लेनेव लघुनाजनेन पूर्यते इति ७ इति प्रस्तारवर्णविवरणं अथ प्रस्तारभेदानां शुद्ध

लब्धानाय योगान्यान्तरोक्तिं द्वितीयप्रत्ययमाह लघुरिति लघुः समे तु नष्टाङ्के तस्मादर्द्धे च रूपं चेन्नन्दति विषमे ऽस्मिन्नस्यार्द्धे
के रूपयेत्सर्वथा गुरुः ८ इति नष्टं पत्तेख्या कस्य प्रस्तारभेदस्य प्रश्नुङ्गे विवक्षिते तस्य नष्टं लब्धा रूपस्य नष्टस्य भेदस्य पत्रे
ख्यो को यो क्तितस्मिन्नङ्के समे युग्मे सति तस्मादर्द्धे कृते सति लघुर्नन्दति वस्तति स्थाने इति न्नोषः पुनस्तस्मिन्नर्द्धीकृते युग्मे
र्द्धे कृते सति लघुरेवाग्निमस्थाने नन्दति अथास्मिन्नङ्के विषमे ऽयुग्मे सति अर्द्धीकरणासंभवात्सदाभिसंसैके ए
कस्मिहिते सति योजनस्तस्मादर्द्धीकृते सति तत्स्थाने गुरुः रूपयेत् आगच्छेत् अर्द्धे इति वीप्सया यावदक्षरं पुनः पुनस्तदर्धे वि
षयेनतादपि विषमे चेत् सैकेकृता पप्रायोपैलघुर्गुरुर्वालेख्य इति गम्यते यथान्यसम्प्रस्तारे षष्ठो भेदः कीदृग् इति प्र
श्ने नष्टाङ्कः ६ समो ऽस्यार्द्धे ३ इत्याद्यस्थाने लघुर्लेख्यः अङ्कस्य विषमत्वादर्द्धासंभवात् सैकाङ्के योजिते जातश्चतुरङ्कः ४ अ
स्यार्द्धेऽङ्कः २ इति द्वितीयस्थाने गुरुरुपातिम पुनस्तस्याङ्कस्यार्द्धे १ एक इति तृतीयस्थाने लघुर्वसति अग्ने लक्षणाभावाद्धि
ष्टितमिति जाता नष्टाकृतिर्यथा ।ऽ। चतुरक्षरप्रस्तारे त्रयोदशो भेदः कीदृगिति प्रश्ने नष्टाङ्कस्य विषमत्वात्तत्रैकाङ्के सं
योज्यार्द्धे कृत्वा गुरुः प्रथमस्थाने पुनस्तस्य सप्ताङ्कस्य सैकस्य चतुरङ्को ऽर्द्धमिति गुरुर्द्वितीयस्थाने पुनश्चतुरङ्कस्यार्द्धे कृते २
इति लघुस्तृतीयस्थाने ऽङ्कस्यार्द्धमेक इति लघुश्चतुर्थे जाता नष्टाकृतिर्यथा ऽऽ।। एवं पञ्चाक्षरादिष्वपि बोध्यं नष्टे नष्टा
ङ्कस्यार्द्धे कृते लघुर्लेख्यः सैके च नष्टाङ्कस्य विषमत्वादर्द्धासंभवात् तस्मिन् सैके कृते ऽर्द्धे सति गुरुर्लेख्य इत्यर्थः अथ यात्र श्लो
ल इत्यौक्तजनेन नष्टचिह्ने ऽनल इत्यौके वासति लघुजनः स्यपंहृष्पतिगुरुस्स भावस्तु ताहरो संकल्पवति कृपाकुपादिवेतिस

४०

उनदृष्टेनरूपमानमाह लघुरिति समेककलङ्कमि स्तत्संहितेनशंकेनतलङ्कमिचिह्ने तस्य समस्यार्द्धेर्द्धेन्यद्वर्द्धिल कृमि भागेनकमे
णालङ्कमाद्धासे बर्तीतिपावत् गुरुजनस्तस्मिन्नलङ्कमीकेपि यमेदेशे कालेवा सदासैकेद्वासैक सहितेद्वासैकमात्रावन्नो ये
सतीसर्व ८ इतिनष्टविवरणं अथ प्रस्तारशोधनोपयोगिनमुद्दिष्टस्वरूपमाह एकादिकेति एकादिकांकान्द्विगु
णान्पर्योत्तरं तं पंक्तिवर्णेषु यथाक्रमं लिख येकालघुष्वेकपुतैः सुसंपुतैके : स्यादिष्टोद्दिष्टमभीष्टमस्तिचेत् ६ उद्दि
ष्टं गुरुलघ्वात्मके प्रस्तारस्वरूपं लिखित्वा सोमयोद्दिष्टः प्रस्तारभेदः कति थ इति प्रश्ने दृष्ट्यविधिः पंक्तिवर्णेषु गुरुलघ्वात्म
कप्रस्तारभेदस्वरेखु पर्यधोवा दित आरभ्यानुक्रमेणापयोत्तरमुत्तरोत्तरं द्विगुणानेकादिकान् एकद्विचतुरादिकानंकान्लि
खत त्रगुर्वकान्विहाय लघुषु येकाः सुसैरेकैकपुतैरेकांकसहितैः संपुतैः संयोजितैर्यो कृतवृद्धिरुद्दिष्टप्रस्तारांकः स्या
त् इत्युद्दिष्टं तस्मीप्सितमस्तिचेदेवं विधेयमिति भावः प्रतिलोमगुरुणांद्विर्लघौ लोमपदेनावयवो लक्ष्यास्ते च प्रस्तारस
वर्णास्व लाघवात्मा घपदेन गुरुर्गाह्यते लघुगुरुरूपलक्षितमेकादिकमंकं प्रतिलोमप्रतिवर्णोद्विः द्विवारं गुरुणोऽस्मिन्नस्ति
ति गुरुणाम्य ऊन्याघ च द्विगुणमिसर्ग स्यापयेदिति शेषः प्रतिलोमेति वीप्सायामव्ययीभावः समासान्तविधेरनित्यत्वा
च्च पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरं द्विगुणमितिवी प्सया गम्यते ततो ऽप्येवं जल्पात् सैकेद्गतिवर्जिते तेष्वांके ष्वोगुरौ प्सितमेकं
केवलमंकं संजेत् अवशिष्टलक्षणांके षु सैकीकृते षु संयोजितेषु उद्दिष्टांकः स्यात् उद्दिश्यतेस्मगणितुमिसुद्दिष्टं यथा
त्र सरप्रस्तारे आदिगुरुः कतिथो भेद इति प्रश्नेऽन्यासः १२४ ऽ।। अत्र लघुस्थयोर्द्विचतुरंकयोर्मेलितयोः षट् ६ एकसहिताः

सप्त ७ इत्ययं सप्तमो भेदः यथा वा चतुरक्षरे आद्यं तल्लघुः कतिथ इति प्रश्ने न्यासः ११५८ अत्र लघुस्थयोरेकाष्टांकयोर्यो
जनेन नवते चैकयुक्ता दशेति दशमोयं भेद इति सिद्धं एवमन्यत्रापूह्यं अथ यकश्चित्समुः स्त्री यज्ञनगणात्सहस्रादिद्वयं ग
हीत्वा कस्मैचिद्रूपकाय अन्नमदास मोपविष्टान आस्तरणादीन विलोक्य तदेव स्थापयंतं पार्श्वस्थं कमपि लेखकमाह एका
दिकेति मां लेखक त्वं पंक्तिवर्णेषु पंक्तिस्थितेषु आस्तरणादिषु यथाक्रमं यथोत्तरं द्विगुणानंकांस्तन्नाम सु लिख आस्त
रणे एकांकं द्वितीये द्व्यंकं चतुरंकं अष्टांकमित्यर्थः तत्र लघुषु स्थितियादिषु ये अंकास्तैः [illegible] सीये क
स्मिहते संयोजिते स्तद्द्विहिष्टिकार्य संपत्स्यते चेत्तवेह मभीष्टमस्ति आस्तरणांकान्विहाय [illegible] कार्य संपत्स्यते त
देकस्तु प्रेरकत्वादितरे यां प्रतारणार्थं लेख इति भावः ६ इत्युद्दिष्टविवरणं अथ तत्तत्सर्वप्रस्तारशोधनोपयोगिनं स
र्वगुरुकसर्वलघुकोभयविहायैकद्व्यादिगुरुकाणामेकद्व्यादिलघुकानां च प्रस्तारभेदानां ज्ञानेनोपयोगिनं च एक
द्व्यादिरूपसंख्याख्यं प्रत्ययमाह क्रमेणोत्सादिह्वाभ्यां क्रमेणानुक्रमेणापि धरादौ यावदक्षरं सृजेदेकमोद्येनेहस
हेश्च क्रमोद्य १० लब्धैनेव यवं हत्वा संहरेत्तस्यां तथा लब्धैरेकेन च न्यस्तैर्लगां संख्या यथाक्रमं ११ धरादौ नेकादि
न एकैद्व्याद्यंकानि सर्थः यावदक्षरं छंदस्य यावत्संख्याणि तावत्स्थानं क्रमेणानुक्रमेणापि सृजेत् आद्ये स्थाने ए
कं द्वितीये द्व्यंकं तृतीये त्र्यंकं इत्यादि क्रमेण अंते एकं तदुपांते द्व्यंकं तदुपांते त्र्यंकमित्यादि विपरीतक्रमेणापीति द्विधा
कांस्तापयेदित्यर्थः क्रमेण उदयोपस्थिता ह्रस्वक्रमस्थापितेनांकेन व्युत्क्रमोदयं व्युत्क्रमस्थापितमंकं संहरेत् भागेन ना

श्री ४

न लब्धांकेन पूर्वं तदग्निममंकं हत्वा गुणयित्वा संहरेत् क्रमोद्दिष्टेनांकेन तस्य एनं तत्तदग्निमानंकानंत यातैनैव प्रकारेणोलब्धैर्न्नै
वैसादि नासंहरेत लब्धैरेकैरेकेनांकेन सहस्थापितैर्यथाक्रमं लगसंख्यां तत्तदेदगतां वेदितव्या यथान्य प्रस्तारेवर्णादि
पर्य्यंते एकादयस्त्रयोंकाः क्रमव्युत्क्रमाभ्यामधः ६ च द्विधा स्थापिताः ३२१ ततः क्रमस्थेनांकेनैकेन व्युत्क्रमस्थेन त्र्यंकेहते
लब्धोंकः ३ एतेनान्यकेनेवाग्निमेधांके गुणिते जातः षडंकः ६ अस्मिन्नपि क्रमोद्दिष्टेनद्व्यंकेन हृते लब्धस्त्र्यंकः ३ अने
नतदग्निमेएकांके गुणिते १२३ तेजातस्त्र्यंकः ३ अस्मिन्नपि क्रमोद्दिष्टेनैकेनहृते लब्धएकांकः १ एवं समुत्पन्नांकाः ३२१
एकेनांकेन सहस्थापिताः १३३१ अत्रैकोभेदः सर्वगुरुस्त्रयोभेदास्त्वेकगुरुकास्त्रयस्त्वेकलघुकाः एकः सर्वलघुरिति क्र
मेणावोध्यः एवं चतुरक्षरादिष्वपि स्वयमूह्यं द्विरेदे प्रतिलोमे समनुवर्त्तते वर्णपरिमितास्एकादयोंकाः द्विर्द्विवारं स्था
प्यास्तत्राद्यैकाः प्रतिलोम व्युत्क्रमेणस्थाप्याः रूपेऽन्त्ये प्रतिलोमस्थितेऽकरूपेऽनुलोमांकेन भागमादाय प्रस्समा
नेयामसद्धेः द्विरन्त्ये द्विश्च हत्वा पूर्वमेपि स्याद्धिती यवचनोऽग्निमा यमाह गुणितमित्यग्निमस्तन्नादयस्त्वते ल
द्वैरसंतो लिखनुपनीते सेकेगोति च अन्तरसेतत्सामप्याद्धिलब्धोनेतितुम्यते तथा च अन्येसलिलब्धोनाग्निमेगुणि
ते रूपेऽनुलोमांकेन अन्यमानेयं एवं यावदेकेऽन्ते लब्धांके सैके स्थापिते लगसंख्यावेदितव्येसर्थः अथान्त्यसंस्थे
तापसांगास्तव्युत्क्रमात् क्रमेणोसेकेन [illegible] व्युत्क्रमेण चर्चितयेदितिशेषः क्रम
क्रमाभ्यांकयंताच्छिंतनमित्यर्थे प्रायामाह यावदक्षरमित्यादि अक्षरं प्रस्तारमायावदवधिः व्युत्क्रमस्योदयोयस्यांत्रे

३२

पायांत ष्पात् यथा धराद्रीन् संहरेत् तस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति सृष्टिक्रम
स्तद्विपरीतक्रमेणादिलापयेद्दित्यर्थः तद्यथा पृथ्वीमप्सु अप्सु तेजोऽग्नौ अग्निं वायौ वायुमाकाशे आकाशमात्मनि विवि
लापयेत् तत आत्मनः सकाशादाकाशादीननुक्रमेणोद्भवेन सृजेदित्यं पृथ्व्यादिलयस्थितिचिंतनं विधिपमितिभा
वः सृजेत् संहरेदिति क्रमेण विवक्षणीयः सर्गसंहारेचात्मावधिस्तस्यास्वरत्वात् ॥ १० अथ संग्रामे खलु पाणिनां सु
हस्वक्रमायुधस्य युद्धेऽपि नियमक्रमेणाद्र्तेमः किंत्ववसरप्राप्तधनुः शरायुधोऽपि युध्येदित्तक्रमोपि स्याकर्तव्योपतो
दृष्टपतेः स्याचिहेवधः चिह्न देहीति कश्चित्कं चित्छितस्तु पदिशपप्रेरयति लब्धेनेति यस्मिन्नवसरे यदेव शस्त्रं लब्धं तेने
व परं वैरिणां हन्यात् यातेनैव प्रकारेणातसर्वास्स्मिन्वैरिणापासक्तोऽस्त्यस्याश्रितानि सर्वथः संहरेन्नाशयेत् अत
स्त्वसंख्यसंग्रामेऽयथाक्रमं यथाक्रमाभावे लग युङस्व कीदृशं अयथाक्रमं एकेनान्येन भटेन लब्धेर्यथावसरे प्रा
प्तैर्न्यस्तैः परस्मिन्प्रक्षिप्तैः शरादिभिरिति शेषः तैरुपलक्षितं ११ इति लगसंख्यापत्रस्य विवरणं अथ रत्नसंख्या
यं प्रस्तपमाहहाभ्यां सद्धृतेत्यादि सद्धृतवर्णामिरव्योंकोयावदर्हितामियात् तावदर्हैति गुणितम यथ यस्तत्र चेदथ
कू १२ तस्मिन्नेकैके द्भूनिते यस्य स्याद्विगुणितं तदा मुक्तमात्ताद्विधेरं तं सद्धृतानां विभावय १३ इति रत्नसंख्यावर्ग
सतपास्त्रानेत्र्ले शाभावात्प्रशस्ताहतं समरत्नमित्सर्थः तस्य येवर्णास्तिषाय संख्याकः स यावसेयेत मदर्हितां अंकस्य श्रीः
यदर्हेतस्मायं हद्रुन स्तहर्हमित्यं पुनः पुनरद्र्मौ यमियात्प्राप्नुयात् तावत्साकल्येनार्हे प्रत्यर्हं किरणास्त्सर्थः तद्गुणित

६१

नर्मितिशब्दस्य संसन्वयः अथैतिं प्रश्ने चेत्यद्वितस्मिन्नद्वीर्दिर्भवियोकोऽपुकृविषसस्तदितस्मिन्नपुग्मेऽकेसैकेद्वनितेचसतिद्विगु
तर्मितिशब्दस्यसस्यापप अतमेकस्यार्तिकेलुत्क्रमातहुगिताद्दिस्थापनविपरीतक्रमात्तत्तद्विधेः तद्गुणितादिक्रियाविधाना
गितमितिशब्दस्यसस्थापप अतमेकस्यार्तिकेलुत्क्रमातद्गुणिताद्दिस्थापनविपरीतक्रमात्तद्विधेः तद्गुणितादिक्रियाविधाना
द्वेतोः सद्वृत्ताकस्मरतमेदसंख्याकं विभावय अंसाकस्यैवद्विगुणितादिक्रियासंपन्नः सनयोको भवति ससमवृत्तभेदसंख्या
कद्धतिभावः तद्यथा एकवर्णे वृत्तेवर्णसंख्याकएकः सत्त्वपुमइतितत्सैकेजातः २ एतस्मिन्द्वनेससंकस्यपः अस्तत्रो सस्त्रेक
इतिसद्विगुणितक्रियासंपन्नः सनद्वयोकोजातः २ एवंसतिएकवर्णवृत्ते जातेद्वौ भेदाविति सिद्धं यथावा द्विवर्णवृत्ते वर्णसंख्या
कः २ अस्याईमेकः १ इतितद्गुणितशब्दस्थापितः एकोकस्तुविषयइतिसैकेद्वनितेचतस्मिन्नेकस्य पस्तत्रोसस्त्रेकइतिद्विगु
णितशब्दस्थापितः एवंचतद्विः एतास्मात्क्रियाभ्यांमुत्क्रमेणनिष्पत्तिस्तस्य यथा एकोद्विगुणितोद्वयंकः २ अयंतद्गुणितश्च
ज्ञातश्चतुष्कः ४ अयं द्विवर्णवृत्तजातेः संख्याकः सिद्धः एवंत्रिवर्णवृत्तस्यवर्णसंख्याकः ३ अयंविषमइति अस्मि
न्सैकेद्वनितेचद्वयंकोभ्यशिष्टः इतिद्विशब्दस्थापितः द्वयकस्याईमेकः १ इतितशब्दस्थापितः एकोकेसैकेद्वनितेचांकस
पत्नस्त्रेकइतिद्विशब्दस्थापितः एवंचद्वितः द्विः एततस्थापनमुत्क्रमेणोकोकोद्विगुणितोजातोद्वयंकः २ अयंतद्गुणितोजा
तश्चतुष्कः ४ अयं द्विगुणितोजातोऽष्टांकः ८ अयंसौत्रिवर्णवृत्तजातेर्भेदांकः सिद्धः एवंचतुरादिवर्णवृत्तेष्वपि अर्द्धसमभेदस
ख्यापिविषमभेदैर्विरलेनप्राक्प्रतिपादिता अथैतान्स्लोकाभिप्रायकाणिसूत्राणिव्याख्यायंते तावदर्द्धेनतद्गुणितंत्र्यंकस
पातंवर्णकिस्यपावसद्धानिसंभवंतितावत्सकलेद्वैनतद्गुणितमितिस्थापनीयं अंकस्सेवेषम्पादद्दसिंभवेत्ताह द्विर्द्विनिसे

कदस्सनुवर्तते अर्द्धकरणे यो विषमोंकस्तस्मैकं रूपं च दत्त्वा द्विर्द्विगुणितमिति स्थापनीयं तदंतानां प्रतिलोमे समनुवर्तते अर्द्धद्विक-
रणे पंक्तिमाश्रकाले त्यां प्रतिलोमं द्विगुणितादिक्रियानिष्पन्नानां या संख्या सा हत्तसंख्या वेदितव्येत्यर्थः तदंतानामिति बहु-
वचनेन तत्तदुक्तां कार्द्धकरणांतानामिति प्रायेणाज्ञातव्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्यनुशासनात् एतेन मुक्तमात्त
द्विधैवंतमिति मल्लकेनैकेकवचनेन सहाविरोधो व्याख्यातः अथ कश्चित्प्रभुः स्वाश्रितेभ्यो यथाभागं स्वयं दापितं धनं स्वाधिका-
रिभिर्न्यूनाधिकतया संभावितं विभाव्यतान्दंडयन्स्वलेखकमाह सद्धर्नेति द्वाभ्यां सद्वृत्ताः सच्चरित्रास्ते च ते वर्णाश्च तेषां लक्षणाद् यल्लेखा-
यः संख्याको दत्तद्रव्यगणनांकः स यावत्सरिमाणामधिकारिभिः किंचित्किंचित् प्रहरणेनार्द्धार्द्धितां प्राप्नुयात् तावत् सरिमाणोर्द्धखं-
डितोंकेन गुणितं तदंकेन गुणितमंकं न्यस्य स्थापयाधिकारिणामिति शेषः अथ चेद्युक्तो ऽंकः अयुक्तः अपमर्षः समयान्ना-
मा स्वल्पा कश्चात्स्तस्तेस्तत्कोचं गृहीत्वा तन्नाम्नाऽधिको ऽंकः स्थापितः स चायुक्त इति तस्मिन्नेकेद्वनिते च यो ऽंकस्तद्द्विगुणि-
तमंकमधिकारिणामिति स्थापयेति अथैतादृशांकस्थापने यदि लक्षयितेष्वल्कोचमादाय वैपरीत्यं विधेयं तर्हि तत्वात्स्यादि-
तिभीयपंक्तमेवाह ऋुक्तमादिति तद्विधेस्तत्तदधिकारिणामांकविधानस्य वैपरीत्याद्धेतोरंते स्वनाशं विभावय कोदृशमंतं
सदृशोंकः सत्साधु वृत्तं तद्वत्तेन चरित्रेन तत्स्पांकश्चिद्ग् सापराधे यो दंडस्तस्मात् भी साधुचरित्रमेवेति भावः २३ इति वृत्तसंख्यावगोवि-
वरणं अथैकद्व्यादिवर्णान्प्रस्तारान्विलिखितुं किंपर्तीमसमिरूपे स्पतद्वृत्तिज्ञातुमधारव्यं षड्नंप्रत्ययमाह सुवृत्तस्येति स्वुरुत्त श्लो० ४
स्य हसंख्यांको द्विगुणः स यदा ततः हित्वात्तदंतद्धा स्याद्दर्द्धकरशाखया २४ इत्यंबा समवृत्तस्य यः संख्यांकः प्राक् प्रतिपादि

तः सप्तदश द्विगुणो भवेत् तर्हि तत्तो द्विगुणो कार्ध्वंद्रमेकोऽकहिला सस्त्राऽवशिष्टैकोऽधाऽर्धपरिच्छेदकस्यात् ऊर्द्ध्वप्रस्तारस्योपरिचिन्ह
ज्ञानदथ मूककरणारवयोऽङ्गुल्या परिमाणेनोपलक्षितः अथ मर्य अंगुलिपरिमिता योऽस्मो गुरुलघुस्वरूपः प्रस्तारो लेखउपरि
अंगुलिपरिमितान्यरूपं द्विष्टां कलिखनाय स्यात् अधोऽपि प्रस्तारांतरोद्दिष्टाकलेखनायांगुलिमिता चस्याद्देति यद्यपि न्यूनाधिका
यांगुलितद्दिक्खनेसंभवतीति पाथ्यमननुगतस्या शास्त्रापत्त्यादनुगमार्थ परिमाणनियमः अत एवोक्तमान्ये पि संख्येव द्वि
गुणैकोना चाद्यांगुलमधो द्वितः इति अथो द्विरिति संधिरार्षः एकोनेत्या द्विरित्यनुवर्तते संख्याके द्विगुणे एकोने च सति अधो को
वेदितव्यः यथा अक्षरप्रस्तारे संख्या कोष्ठे अष्टौ द्विगुणाः षोडश १६ आपमेकोनः १५ अयं अक्षरेधा पंचदशांगुलमस्योऽन्य
स्यो लेखद्र स यः एवं चतुराक्षरादिप्रस्तारेषप्युं ननु प्रस्तारेषद्दिष्टैकलिखनायोपर्यंगुलिभूमिग्रहणेन द्विगुणैव संख्यास्या
दिति अर्थमेकोनेतीति चेन्न प्रसिद्धस्य सर्वगुरोः प्रथमभेदस्योपर्युद्दिष्टाकलिखनानपेक्षणात् तन्न्येवं तर्हि तमस्यापि सर्वलघोः
प्रसिद्धस्य तदनपेक्षणात् द्व्यूनेत्येति वक्तुमुचितमिति चेन्न लक्षणावधिभेदेषु सर्वलघोरंत्यलक्षणेनोपकृति योपभेदत्त्विति तात्तु
मुद्दिष्टाकापेक्षणादिति सुष्ठूक्तमेकोनेत्येति अथ यात्र कौचिद्वाजभं दग्धाभेऽस्त शास्त्रव्रणाचिह्ने न स्वनिधनत्वंकपापुंद्वेशा
स्त्रवर्णितेषु मिश्च्छन्नवद्दु शास्त्रव्रणे सत्स्वपि निधने विज्ञपादस्याधिकस्य संपद्यते यतः सूर्यमंडलाभेदप्राप्तिर्भवतीति कस्मिद्दि
तमुपरिष्टान्न पसत्पुद्दे प्रवर्तयति सुहृत्तस्येति शोभनाचारस्य पः संख्यांकः संख्यामशस्त्रव्रणाचिह्नैकोपदशद्विगुणा
स्तदर्धिको भवेत् तत्तस्तर्हि चंद्रहिला चंद्रमंडलमधस्सस्कोऽह्न सूर्यमंडलेत दधात् दीपमार्गः स्यात् करशाखयास्सूर्यमंडलाभेदात्तस्मि

रणान्नास्वयोपलक्षितद्रुतार्थः ९४ इत्यष्वविवरणे अथ मात्राप्रस्ताराः पवर्णमात्रोभयविषयामेरुपताकामर्कटीप्रभृतिविशेषेणानो
पयुक्ताः ततस्तेन्नोक्ताः इति ज्ञिवाश्रयणमंगलेन ग्रन्थसमाप्तिं सूत्रयन्सूचितमाह कलार्थीति कलार्थः प्रस्तारापेतु पेचमेवोद्दिष्ट
परे तैरसा [illegible] चेतःपरं चेतःपरं चेतः अर्थेन्थिवं ९५ कलामात्रावृत्तान्यर्थः प्रयोजनं येषां तादृशाः परे वर्णवृत्तप्रस्तारेभ्योऽन्येप
प्रस्तारादयः षट् प्रस्ताराः ये च मेरुद्वितीयामेरुपताकामर्कटीप्रोवर्णमात्रोभयविषयाः प्रस्ताराः वृत्तमेदेषु विश्वासार्थयकास्ते ह्यपरत्वा
दैर्घ्यं रूस प्रयोजनेरलंप्रयोजनं नास्ति सर्थः तेषामल्पप्रयोजनत्वं कथमिति चेत् उच्यते प्रस्तारस्य तावत्प्रयोजनं वृत्तमेदेके तत्का
ज्ञानाभिवमात्राछंदसां नसंसेवच्छेदोजातेरमावात्तत्र एव न ष्टोद्दिष्टयोरप्यल्पप्रयोजनता कथं तद्धि द्विकोग्लादिविस्तारादिज्ञिसूत्रा
सुमपत्रस्ताराः ध्वस्तांदु क्त इति चेत्स संसूत्रकृता वर्णप्रस्ताराभिप्रायेणोद्दिष्ट कोग्लादिविस्तारादि सूत्रितमस्माभिस्तत्सूपाभिप्राय
तपातद्याख्यातं बुद्धिकौशलमपकर्षमिति [illegible] एवं साधुनिकेईमिग्वादिभिर्यमात्राप्रस्तारादयः उक्तास्तत्प्रयोजनं बुद्धि
कौशलमात्रमत्माभिस्तवर्धपामिसाभिप्रेसैवाहाकार्यः परिपूर्णं परेपूर्णमिति परेत्वन्येभ्यो वर्णप्रस्तारेभ्यो मात्राप्रस्तारा उभ
पामेरुद्दिष्टप्रबुसंस्त्रितिरोषः पतः पूर्णोक्तप्रस्तारैरेवपर्याप्तिं उक्तेभ्योन्येः प्रयोजनं नास्ति सर्थः सत्रात्रसेतिशब्देन चाव्यापेनस
हेवशास्त्रसमाप्तिः सूच्यते पूर्णमिदं शास्त्रान्ते मंगलं अथ प्रसंगात् मात्राप्रस्तारामेरुद्दिष्टप्रबुद्धिकौशलार्थमुच्यंते तत्र वर्ण
प्रस्तारादुर्णमेरुर्विधिस्तावत् कुरुत्वमेकाधिकवर्णसंख्याकोष्ठान्यधाघतिमस्तकमेकं अत्र्यस्थाई कोष्ठद्वयतुल्यमन्यकोष्ठं लिखित्वा श्री ४
ज्ञपवर्णमेरुः १ उत्तरहितेएकोवर्णाद्दितिरेककोष्ठाधिका कोष्ठद्वयं लेखं तदधस्तात् एतत्कोष्ठत्रयं एवं तदधोधोमत्यादि

६४

नामुक्तसंतानांचतुरादिनिसप्तविंशतिसंतानिकोष्ठानिहूसुत्तरोत्तरमेकाधिकंकोष्ठानां तत्रसर्वपंक्तिषुअन्त्याद्यंतिमेषुकोष्ठेएकमेक
मंकंकुरु इतरकोष्ठेषुतु द्वौ द्वौ कोष्ठद्वयेपावकौ तद्द्वयसहचरो यो अंकस्तं स्थापयेत् सर्वे: तद्यथा प्रथमपंक्तौ कोष्ठद्वयं तत्राद्यंतिमत्वादेकांक
स्तत्र प्रत्येकं स्थाप्यः द्वितीयपंक्तौ कोष्ठत्रयेऽन्त्याद्यंतिमकोष्ठयोः प्रत्येकमेकांकः मध्यमकोष्ठेतु तत्र द्वयं पंक्तिस्थं द्वावेकांकौ तत्तुल्यो
द्व्यंकः स्थाप्यः तृतीयपंक्तौ कोष्ठचतुष्टयेऽन्त्याद्यंतिमयोः प्रत्येकमेकांकः स्थापयित्वा द्वितीयकोष्ठे तत्र द्वौ द्वौ कोष्ठद्वयेपावेकांकद्व्यंकौ
तत्तुल्यस्त्र्यंकः तृतीयकोष्ठे तु द्वौ द्वौ कोष्ठद्वयेयो द्व्यंकैकांकौ तत्तुल्यस्त्र्यंकः एवं स्थाप्यः एवं चतुर्थ्यादिपंक्तिष्वपि पूर्ववत् अंकस्थापना द्वयोर्मे
प्रस्तारो भवेत् तत्स्वरूपं नायथा गतार्थो मेरुरिति लगसंख्याज्ञानं वृत्तसंख्याज्ञानं च मेरोः प्रयोजनं तदुक्तमाग्नेये लगसंख्याद्वृ
त्तसंख्यासं प्रस्तारतो भवेदिति तथाहि एकवर्णप्रस्तारे एकोभेद: सर्वगुरुरेकः सर्वलघुरिति लगसंख्याज्ञानं प्रथमपंक्तेर्कानां
भवति प्रथमपंक्त्यंकसंयोजनेन द्व्यंकः तेनैकवर्णप्रस्तारस्य द्वौ भेदावितिवृत्तसंख्याज्ञानं च भवति एवं द्वितीयपंक्त्यंकैः क्रमेणै
कः सर्वगुरुः द्वौ एकगुरू एकः सर्वलघुरिति लगसंख्या: तत्संख्यांकसंयोजनेन वृत्तसंख्या एवं तृतीयादिपंक्तिष्वपि यथा
द्वक्त प्रस्तायाम्पागतार्थो मेरुरिति बुद्धिकौशलमात्रमेतत्प्रयोजनं यथामुकसंख्याकवर्णप्रस्तारे अमुकसंख्याकभेदाद्य गुरु
का द्व्यपद्वयगुका इति लगसंख्या प्राक्प्रतिपादिता तत्र चैते भेदाः कस्मिन्कस्मिन्स्थाने संतीति ज्ञानार्थं वर्णपताका उच्यते ए
काधिकेष्वक्षरसंख्यकोष्ठकेषु एकादिकांकान्निर्गुणान्यथोत्तरं आद्यंतकोष्ठे तरतत्सलोधकः पूर्वोकयुग्मेकत्रमंककंन्यसेत्
१ कोष्ठेसहजन्मस्तानिहांकपोगजमंकं पुनः प्रास्समयमुनविमसेत एकादिलाभेदगणास्तुये युस्थानानितानिहवदेत् तामा ०

75

पत्संख्याकवर्णवृत्तिपताकां कर्तुमिष्यते तत्संख्याकान्येकाधिकानि कोष्ठानि प्रथमपंक्तौ लेख्यानि तेषूत्तरोत्तरं द्विगुणान् एकाद्यं पो
काएकद्विचतुरष्टसाद्यः स्थाप्याः अथ प्रथमपंक्तेरधस्तनकोष्ठद्वितीयादिकोष्ठादधोधःकोष्ठे पूर्वांकयुग्मसंयोजनाज्जातमंकं पश्चा
संभवं विन्यसेत् तत्रैकोनपंक्तौ कः सर्वेषुनः सास्त्यकवारं कश्चिदपि कोऽत एवं पताका भवतीति हि तेन विन्यसेद्गुघुगुरुभेदापेक्षुपे
षुस्थानेष्वेकादिलघुस्थानानि स्थानानि तैर्नेषुपतिता अथ पयति पयाकोरंकेण प्रस्तारे प्रथचतुर्थमपंक्तेः पंचकोष्ठानि तेषु एकद्वि
त्रिचतुरष्टषोडशांकाः स्थापिताः अथ द्वितीयकोष्ठादधः कोष्ठे पूर्वांकयुग्ममेकद्वियोगेकोऽत पोरे साज्जातस्त्र्यंकः ३ अथ पंचस्थाप्य
अथकाधःकोष्ठे पूर्वौ द्विअंकौ तयोरेकजः पंचांकः ५ अथ पंचस्थाप्यः तदधस्तु त्रिपंचयोगजोऽष्टांकः पूर्वं न्यस्तत्वात्स एवेति किंतु
पंचचतुरंकजो नवांकः ९ स्थाप्यः तदधस्तु न्यस्तेतरपूर्वांकयुग्मसंयोगांकाभावादंकासंभवः अथ तृतीयकोष्ठाधःकोष्ठे पू
र्वयुग्मैकजः षडंकः ६ तदधः पूर्वयुग्मैकजो दशांकः १० तदधस्तु पूर्वयोः षड्दशांकयोर्योगेन षोडशांकः प्राप्तः परिसमाप्तेप
त्रंतिमकोष्ठे सकलन्यस्तत्वात् किंतु एकषड्योगांकः ७ अथ पंचस्थाप्यः त्रिचतुर्योगो वा स्थाप्यः तदधस्तु त्रिदशयोग १३ अथ तु ने
वयोगो वा १२ नतु द्वासप्तयोगः १७ चेतुरष्टसत्ते तस्यासंभवात् अपोदशांकादधो द्वित्रियोगो हि नवयोगो वा षट्पंचयो
गो वा ११ तदधो ऽसंभवाद्धि स्यते अथ चतुर्थकोष्ठेऽधःकोष्ठे चतुरष्टयोगः १२ तदधोऽष्टषड्योगः १४ तदधोऽष्टसप्तयोगः
१५ न तु न्यस्तयोगजत्वहेतोः अत एव तदधो विरामः इत्थं चतुरक्षरप्रस्तारे पताकानिष्पन्ना यथा अनया चतुरक्षरप्रस्ता श्री८
रे प्रथमस्थाने निर्लघुको भेदः द्वित्रिपंचनवमस्थानेष्वेकलघुकाः चतुःषड्दशसप्तयोदशैकादशात्मेषुस्थानेषु द्विल

लघुकाः अष्टद्वादशचतुर्दशपंचदशशततमेषु त्रिलघुका भेदाः पतिताः षोडशतमे चतुर्लघुकः पतित इति ज्ञाप्यते वैपरीत्येन तु गु
रुसंख्याप्याहिः षोडशे निर्गुरुकः अष्टमादिषु एकगुरुकाः चतुर्थादिषु द्विगुरुकाः द्वितीयादिषु त्रिगुरुकाः प्रथमे चतुर्गुरुको भे
द इति पंचवर्णा पताका पयानन्तु प्रस्तारशोधने स्थानज्ञानस्योपयोग इति चेन्न नष्टप्रत्ययेनैव नष्टशोधने संभवति किमन्यस्य
चतुष्पिकायां १ लमाद्यपंक्त्या गुणितान् द्वितीयपंक्तिस्थितांकान् अथ पंचमीतु चतुर्थिकांकाद्दमितैः ५ प्रपूर्या षष्ठीमवेसंच
मिवेदसर्वा २ चतुर्थिकापंचमिकांकयोगजैरंकैः पूरणीया खलु पूरणीया एषा भवेद्दसरमर्कटीति पंक्तिक्रमेणैव हि वाक
धीति एतानि मितांश्च कलाश्च वर्णानाश्चापिलाश्चापि वतत्तदंकैः ३ प्रत्येकं षड्विंशतिकोष्ठाः षट्पंक्तीर्लिखेत् तास्वाद्य
पंक्तौ एकद्वित्रिचतुरादीन् षड्विंशसंख्यान् अंकान् द्वितीयपंक्तौ च द्वित्रिचतुरष्टेत्येवमादीन् उत्तरोत्तरद्विगुणानंकान् ततश्चतुर्थ
पंक्तिकोष्ठेषु पयात्क्रमं प्रथमपंक्तिस्थांकैर्गुणितान् द्वितीयपंक्तिस्थांकान् लिखेत् अनंतरं पंचमपंक्तिश्चतुर्थपंक्ति
स्थांकैः पूरणीया षष्ठीपंक्तिस्तु सर्वापि पंचमपंक्तिवत् पूरणीया एवं सति निष्पन्ना वर्णमर्कटी वृत्तादीनि चाक्षराणि
ध्यांति व्याप्तेन वर्णातिज्ञाप पतीस्य अर्थः रचिता वर्णमर्कटी यथा अथ मात्रावृत्तप्रत्ययाः तत्र प्रस्तारो मेरुखण्डपताकोतोमा
त्रानष्टमुच्यते एकसकलाविरलाः कलास्तु नष्टे विलिखेत् पूर्वकयुग्मसाम्यतोंकान् चरमश्लोनपहोसु पष्टमंकं तद
नुविलोपयेच्चावशिष्टमंते १ अथ परिदिते नचयघटंकयोगे कथमपि मागमवैषिसाकलात् परकलैपेव समांगरुत्वमेया
दितरकलाविरलेव तत्रातिष्ठेत् २ षट्कले प्रस्तारे नवमो भेदः कीदृगिति प्रश्ने सर्वा मात्रा विरलाः ए याकू एयकूलघुरूपा

विलिख्य तासामुपरि स्वस्वपूर्वांकयुग्मसाम्येनांकाश्च लिखेत् तत्र कृते न्यासः १२३५८१३ अत्र चरमे त्रयोदशांके ऽष्टे नवांकमन्यं च स्थले
कुरु तथा सत्यर्थांश एवं चतुरंके चलोपप अनेनैतरं लुप्ते नतेन चतुरंकेन यपोर्यपो योगे भागं ज्ञानासि तन्न तदंको पल्लक्षिता सा मात्रा
पञ्चमात्रपा सह गुरुतो प्राप्नुयात् अत्र स्थापितांके षुए कस्मै कयोर्योगे भागश्चतुरंकोऽवगम्यतत्संकांको पल्लक्षिता त्र्यंको पल
क्षिता च मात्रापरयाद्वितीयया चतुर्थ्यापि मात्रया सह गुरुतो प्राप्ता तथा च तत्स्थितभिः मन्त्रिभिर्गुरुद्वयं जातं अत्र वशिष्ट
मात्रा हृपं विरलमेव स्थापितं एवं सति नवमो भेदः ऽऽ॥ऽ इति द्वादृष्टति कथय एवमेवान्यभेदेष्वपि अथ मात्रोद्दिष्टं पूर्वांकयु
ग्मसदृशांश्च युग्मपरिणतांकान् नयस्थित धात्वमधोपि कुर्याः तांस्तानुपरिगतांश्च रमे विलोप्य द्विष्टमात्रा कयपो
द्वितशेषतो कात १ षट्कलप्रस्तारे कति योऽऽ।ऽ इति भेदः इति प्रश्ने पूर्वांकयुग्मसदृशानंकान् लघूनामुपर्येव गुरूणामुप
र्यधश्च लिखेत् १२३८ १३ अत्राद्यगुरोरुपरिस्थितैकांकं माध्यांकं कः तथा धश्च द्वांकः २ द्वितीयगुरोरुपरि पूर्वयुग्मसदृशस्त्र्यं
कः ३ तस्याधश्च पूर्वयुग्मसदृशः पंचांकः ५ ततो लघोरुपरि पूर्वयुग्मसदृशोऽष्टांकः ८ द्वितीयलघोरुपरि पूर्वयुग्मस
दृशस्त्रयोदशांकः १३ एवं न्यासे सति गुरूपरिगावकांकौ चरमे त्रयोदशांके विलोप्य शेषो नवांकः ९ अस्मादंकाद्
।९ दृष्टं भेदं नवमोऽयमिति कथयेत्सर्वः एवमन्यभेदेष्वपि ऊह्यं अथ लगसंख्याहृतसंख्यायोर्ज्ञानार्थं मात्रामेरुरुच्यते द्वे
द्वे पंक्तौ तुल्ये लेख्ये पंक्त्योराद्ययोर्द्वे द्वे कोष्ठे पश्चादपि णाधोधः पंक्तौरेकाधिकं कोष्ठस्मह १ सर्वत्रान्ते कोष्ठे त्वेकः सोऽपु श्री४
कूपंक्ते एवोऽस्यः पावद्द्वै द्वैति घोगांको युक पंक्त्या घे कोष्ठे स्याप्यः २ शेषपेवं मात्रामेरुर्द्विधा संख्यामंकैर्वक्ति ३ अ

चतुरस्रमस्य प्रस्तारोऽस्तीति रेखेव मात्रातः प्रस्ताराभावाद् गुरुमात्रातो मेरुरुत्पत्तिरा एवं द्वे द्वे पंक्ती तुल्ये स्तः तत्तुल्ये तुल्यकोष्ठ
तत्राद्यपंक्तिद्वये प्रत्येकं कोष्ठद्वयं तदधःपंक्तिद्वये कोष्ठत्रयं त्रयं तदधःपंक्तिद्वये चतुष्टयं चतुष्टयमेवं क्रमेणाधोऽधः पंक्तावेकैक
कोष्ठमभिवर्द्धितव्यं सर्वपंक्तिषु सर्वकोष्ठेष्वेकाङ्कोल्लेख्यः विषमपंक्तेराद्यकोष्ठे एकोऽङ्क एव स्थापनीयः समपंक्तेराद्यको
ष्ठे तु तदुपरितनकोष्ठे योऽङ्कस्तस्याप्युपरितनकोष्ठे यश्चाङ्कस्तदुभयसंयोजनेन योऽङ्कः स स्थाप्यः शेषकोष्ठेषु पूर्ववदेवमेवोर्द्ध्वोर्द्ध्व
कतुल्यं कोष्ठेलेखनं स्यात् तद्यथा आद्यपंक्तेर्विषमत्वादाद्यकोष्ठे एकोऽङ्कः १ द्वितीयकोष्ठेऽपीति मत्वा द्वेकाङ्कः १ द्विती
यपंक्तौ वृत्तिमत्येकः १ आद्यकोष्ठे तु समपंक्तित्वात्तदुपरिस्थोऽङ्क एकः १ तदुपरितनाभावाद् परोऽप्येकोऽङ्क एवं द्वाभ्यां तयोः
संयोजनाद्द्व्यङ्कः २ स्थाप्यः तृतीयपंक्तेर्विषमत्वादाद्ये एकोऽङ्कः १ द्वितीये तु तदुपरिस्थ एकस्तस्याप्युपरिस्थो द्व्यङ्कस्तयोः सं
योजनात् त्र्यङ्कः ३ स्थाप्यः अवशेषे एकः १ एवं चतुर्थपंक्तेः समत्वादाद्ये तदुपरिस्थोऽङ्क एकस्तस्याप्युपरिस्थो द्व्यङ्कस्तयोः सं
योजनात् त्र्यङ्कः ३ स्थाप्यः द्वितीये तु तदुपरिस्थस्त्र्यङ्कस्तस्याप्युपरिस्थ एकोऽङ्कस्तयोः संयोजनाच्चतुरङ्कः ४ स्थाप्यः तृतीये
ऽपीति मत्वा द्व्यङ्कः १ इत्थं पंचमपंक्त्यादिषु यावदिष्टपंक्तिष्वङ्कपूरणं विधेयं इति मात्रामेरुः तत्र द्वादशमात्राप्रस्तारे मेरुरच
नायथा अनेन मेरुणा द्विकलप्रस्तारे आद्यपंक्तिस्थाङ्काभ्यामेको भेदः सर्वलघुरेकः एकलघुरिति त्रिकले एकः सर्वलघु
र्द्वावेकगुरुकौ चतुःकलेषु एकः सर्वलघुस्त्रय एकगुरुका एको द्विगुरुकः पंचकले एकः सर्वलघुश्चत्वार एकगुरुकाः त्रयो
द्विगुरुकाः इति कुर्वन्मेरुणा वेल्लिता संख्या तत्तत्संख्याकसंयोजनाङ्केन द्विकलादिषु भेदसंख्या चल्यायते एवं षट्कलादिषु त्रे

पं कं यमात्रापताका पूर्वांकिपुग्मसहृशेषु कलामितेषु संकेषु यो सः हृल्लोपप पूर्वपूर्वं शिष्टानबोधउपविन्यसततत्तदंकैस्तत
सदृषु पतितान्कल्वीविद्धिभेदान् १ एकैकलोपविधिनाखलु पवशिष्टास्तैरेव चैकगुरुकानप्यसंभवेच्चेत् हि मर्महि लोपवि
धिरत्र तत्तदवशिष्टेहि न्यादिसंख्यगुरुकानपिविद्धिभेदान् २ एतद्धि पेतत्पुपरिन्यस चैककादीनंककानिति सूचमेवहि कलापताको
ऽपावतीनो मात्राणां प्रस्तारे पताकाकर्तुमिष्यते तावन्मात्रापरिमितेषु पूर्वांकिपुग्मसदृशेषु कहिन्निपंचाष्टेस्येव मोहि षकेषु पो
तिमेंभ स्तस्मिन्नेकपूर्वमिके लोपप लोपेसस्यवशिष्टांकानबोधः क्रमेणस्थापप स्थापितेतैरंकैस्तत्तत्संख्यातस्थानिषु गतान्
स्तोस्तानेभेदान्विद्धि तत्रैकैकस्य पूर्वांकस्य लोपविधिना पवशिष्टास्तैरंकैस्तत्संख्यातस्थानगतानेकगुरुकान्भेदान्विद्धि एकैक
लोपानंतरं चेदत्राहि द्व्येकलोपविधिस्ततस्त्रिकादिलोपविधिश्च संभवति तर्हि तत्तल्लोपावशिष्टैस्तैरंकैर्द्विगुरुकांस्थाप्यादि
गुरुकांश्च तत्तत्संख्यातस्थानगतान्भेदाञ्जानीहि एवं गुरुकादिभेदज्ञानार्थमवशिष्टांकोपरि पर्यायक्रममेकद्वित्र्यादिहीनकांस्था
पप एवं प्रकारेण मात्रापताकाप्रयत्नमेवेहीत्सर्पः तद्यथा षण्मात्रप्रस्तारे पूर्वांकिपुग्मसदृशाः षडंका न्यस्ताः १।२।३।५।८।१३
ऽघति मेलने पादऽंके तस्य वोष्टांकस्य लोपे कृते शेष ५ तस्यैव पंचांकस्यापि लोपे शिष्टः ८ तस्यैव त्र्यंकस्यापि लोपे शिष्टः १०
तस्यैव द्व्यंकस्यापि लोपे शिष्टः ११ तस्यैवैकांकस्य लोपे शिष्टः १२ एवमवशिष्टांकाः अधोधः स्थापिताः एते एकगुरुकाभेदाः अ
पद्द्व्येकलोपकल्ल अयोह त्र्यांके ष्ट पंचांकयोर्न लोपः शेषाभावात् किंतु अष्टांकयोर्लोपे शिष्टः २ द्व्यष्टांकलोपे शिष्टः ३ एकाष्टौ
द्व्लोपे शिष्टः ४ अत्र त्रिपंचांकयोर्लोपो न अष्टलोपेनशिष्टस्य पंचांकस्य पूर्वोत्पहीनत्वात् किंतु द्विपंचांकलोपे शिष्टः ६ पंचै

६७

कलोपाद्यष्टः ७ अन्त्यकलोपाद्याष्टः ८ एतेऽपि पूर्वक्रमेणाधोधः स्थापिताः द्विगुरुकाभेदाः अथ त्र्यंककलोपः तत्राष्टपंचत्र्यंकानामन्त्ययोर्द्व
योः केलोपासंभवः पंचत्रिद्व्यंकानामपि न लोपः द्व्यंकलोपेन शिष्टत्र्यंकस्य पूर्वोद्दिष्टत्वात् त्रिद्व्येकानामपि न लोपः पंचैककलोपेन
शिष्टसप्तांकस्य पूर्वमुपात्तत्वात् अविकलत्र्यंकानामेव लोपः शिष्टः १ तथा च त्रिगुरुक एको भेदः अथ शेषयेत समुद्दिष्टानां शिष्टांकाना
मुपरि क्रमेणैकद्वित्र्यंकाः स्थापनीयाः षट्कलपताका रचिता यथा अत्रैककलोपद्विलोपत्रिलोपाविशिष्टैरंकैः स्थानानि संख्याप्यन्ते
उपरितनैरेकद्वित्र्यंकैर्भेदसंख्या गुरवः तेन षट्कलप्रस्तारे प्रथमाष्टमत्रयोदशस्थानेषु एकगुरुकाभेदाः द्वितीयतृतीयचतु
र्थषष्ठसप्तमनवमस्थानेषु द्विगुरुकाभेदाः पतिताः अथाद्यस्थाने त्रिगुरुकः पतितः परिशेषादिति मेनिर्गुरुकः पतितो ज्ञातिति बोध्यं ए
वं सप्तकलादिषु पताकारूपमूहनीया अथ मात्रामर्कटी उच्यते इष्टमात्रासंख्याकोष्ठपंक्तिः षट्कं तु पूर्यते अथाधोऽधः पूर्वयुग्म
सदृशैस्तु द्वितीयिका १ तृतीया द्विगुणितैरंकैः हर्षैर्यथा पंचमी द्वौ पूर्वांकौ तदङ्कैः द्वितीयपंक्त्यंकैरेव च २ एषां योगेनाथ षष्ठ्यां त्वा
घंको छंदिता यतु द्वितीयादिन्ये द्वे पंक्त्यादिमांकैः प्रपूरयेत ३ षष्ठपंचमपंक्त्यंकयोगांकैस्तु चतुर्थिका इति मात्रामर्कटीपंक्ति
ताहीनकोष्ठपेत क्रमात् ४ यावत्संख्याकानां मात्राणां प्रस्तारे मर्कटी अपेक्षिता तावत्संख्यानि कोष्ठानि षट्सु पंक्तिषु प्रसेके लेख्या
निताः पंक्तयोंकैः पूरणीयाः तत्राद्यपंक्तिरेकद्वित्रिचतुरादिभिरंकैः द्वितीयास्तेकद्वित्र्यंकैश्च शेष एव मादिभिः पूर्वयुग्मसदृशैरं
कैः तृतीया तु द्वितीयपंक्त्यंकगुणितेरघ यंत्रांकैः अनंतरं पंचमी पंक्तिस्तु पूरणीया यथा प्रकोष्ठ पूर्व पूर्वतुमिथः अनेनतत् सपूर्वोकद्व
यंतर्घभागाय पूर्वोत्तरहिता द्वितीयपंक्त्यंकैस्तत्त्रपसे योजनीके नतस्रूपूरणीया ततः षष्ठपंक्तेः प्रथमकोष्ठसहकाद्वितीयादीनि को

१८

गुणितद्वर्द्धस्थितपंचमपंक्तिः प्रथमादियावद्द्वयोः कोष्ठस्थैरंकैः पूरणीया गुणितत्प्रथमे कोष्ठे अस्मं अनेनैवं चतुर्थी पंक्तिः षष्ठपंचमपंक्ति
स्थांकसंयोजनेनैरंकैः पूरणीया इति मात्रामेरुः ॥ इह तद्वदेव मात्रावर्णगुरुलघु प्रथमादिपंक्तौ कैः क्रमेणज्ञापयतीत्यर्थः त
घ्याघपंक्तौ प्रथमे कोष्ठे एकोद्वितीये द्वौ तृतीये त्र्यंकः एवं मात्रोपोकाः स्थाप्याः द्वितीयपंक्तौ प्रथमे कोष्ठे पूर्वोकाभावादेकः द्विती
ये पूर्वयुगलाङ्काभावात् द्विगुणोद्व्यंकः तृतीये पूर्वयुग्मसदृशस्त्र्यंकः चतुर्थे पूर्वयुग्मसदृशः पंचांकः एवं पंचमादावपि तृतीयपंक्तौ
प्रथमे कोष्ठे उपरितनद्वितीयपंक्तिः प्रथमकोष्ठस्थस्यैकस्य स्थाप्यउपरितनप्रथमपंक्तिस्थेनैकेन सतु तेन गुणितोप्येकः एवं सत
त्र स्थाप्यः द्वितीये उपरिस्थो द्व्यंकस्तद्वर्द्धपंक्तिस्थोपिद्व्यंकः स तेन गुणितो जातश्चतुरंकः स स्थापितः तृतीये त्र्यंकेन गुणितस्त्र्यंको
जातो नवकः स स्थापितः एवं चतुर्थ्यादिकोष्ठेष्वपि अथ पंचमपंक्तौ प्रथमे कोष्ठे पूर्वोकाभावादेकः एव स्थाप्यते द्वितीये तु पूर्वोकयुग्मा
भावात् सर्वोकः एकस्तद्वर्द्धपंक्तिस्थितद्वितीयपंक्तौ कोप्येकस्तयोः संयोजनेन द्व्यंकः स स्थापितः तृतीये कोष्ठे पूर्वोकयुग्ममेकद्व्यंको
तद्वर्द्धपंक्तिस्थितद्वितीयपंक्तौ कोद्व्यंकः एतत्त्रितयसंयोजनेन पंचांकः पंचांकं स्थापितः एवं चतुर्थ्यादिकोष्ठेष्वपि त्रितयसंयो
जनोकः स्थापनीयः षष्ठपंक्तावाद्यंविहायेसर्वे प्रथमे कोष्ठे एकं द्वितीये तु तद्वर्द्धपंचमपंक्तिः प्रथमकोष्ठस्थ एकांकः स्था
प्यः तृतीये तद्वर्द्धपंक्तिः द्वितीयकोष्ठस्थो द्व्यंकः स स्थाप्यः एवं चतुर्थ्यादिकोष्ठेषु षष्ठवर्द्धपंक्तिः तृतीयादिकोष्ठस्थांकाः स्थापनीयाः
अथ चतुर्थपंक्तौ प्रथमे कोष्ठे षष्ठपंक्तेराद्यकोष्ठस्थांकाभावात् पंचमपंक्तिस्थ एकांकः एव तत्र स्थाप्यः द्वितीये तु पंचमषष्ठपंक्तिस्थो
द्व्यंकोतयोर्योगस्त्र्यंकः स स्थाप्यः तृतीये पंचमषष्ठपंक्तिस्थोपंचद्व्यंकौ तयोर्योगसप्तांकः स स्थाप्यः एवं चतुर्थ्यादिकोष्ठेष्वपि पंच श्री ८

६८

मषष्ठपंक्तिस्थाक्षरपारंकस्याप्यः इत्थं सर्वपंक्तिनिष्पन्ना सा चैकविंशतिमात्रिकाय था अत्र क्रमेण प्रथमपंक्तिस्थैरंकैरेकमात्रादी
नि हृतानि : द्वितीयपंक्तिस्थैरेकादिमात्रे षु वृत्ते षु भेदाः स्युः तृतीयपंक्तिस्थैर्लघुमात्रा चतुर्थपंक्तिस्थैः सर्वगुणाः पंचमपंक्तिस्थैस्त
त्र घन षष्ठपंक्तिस्थैर्लघुगुरवः संख्यायंते इति उक्तहेतोः सकलकलानामेव वादियो नोक्तः किंतु बुद्धिकौशलाय सूचिताः एवं सतो मलेऽस्मा
भिर्नोक्त इति सर्वे शिवमस्य यमस्य श्लोकस्य संपार्थः तत्र कश्चिदैहिकसुखानुरागेण कलाकौशलज्ञानानि सेपाघाय प्रयच
स्थानि स त्वा तस्य मम मात्र फलकानि तानीति निश्चित्य सनिर्विस्सः संन्ते हि क सुखसाधनैः कनकाचलादिभिरपि मम न कार्यं किं तु शि
ल्पकौशले स्तस्मादित उत्तरं शिवाख्यपरं हितमिति स्वचित्तं प्रसाद कलात्यादिति कला: शिल्पकौशलान्यर्थः प्रयोजनं येषां तादृ
शाः प्रस्तापाज्ञानानि मेर्वादयश्चादिनाकल्पव्रक्षाद यस्तैरुभयैरनित्यत्वादल्पप्रयोजनैरलं हे चेतः इतः परं निरस्सुखस्वरूपत्वा
दुत्तमं शिवब्रह्मरूपं अभिगच्छामि ग्रंथसमाप्तौ शिवमितिमंगलं १५ प्रस्तरसर्गं शास्त्रं चोपसंहरति इतीति इति वृत्तेत्पत्तिरत्नाख्येकाव्ये
नारायणोदिते प्रस्ताराख्यः ससम्पार्थः सर्गः षष्ठोपि पूरितः १६ प्रस्तरनामा सर्गः षष्ठः सम्पार्थसहितः पूर्णोऽपि शास्त्रं तत्शा
स्त्रं चापूर्णं समुहरति तर्णीमस्यार्थः १६ अथैतत्काव्यस्यान्ते कविः कोनिरासापूर्णेत्यायजन्मभूमिजनकनामगोत्राणि कीर्तय
न्कविः स्वं स्वनामसहितं संपद्येनाह त्रिंगादिति त्रिंगडंगानतं गोष्ठलदुदकवरणास्तुषमुक्ता गणोघड्डा सारस्योपकंठास्तरहरा
नगरी जन्मभूमीतिपस्य अस्त्रं भट्टस्रविहस्तुरणामुकुटमणेः पुत्रश्चात्रेयगोत्रः तस्यानारायणोऽसावकृत तत्कृतिं मुदे सारहृ
त्तोक्तिरत्नं १७ सारणिः चत्वारि हृतानि हृहसारणिपवकं द्वौ सिस्तीसर्पः तथा चोक्त मात्रेषु छन्दः सारोपमीरितं इति शेषः

१६

सद्दे ७ सद्गुद्दीपविनिर्गुणोपि परिज्ञः सहृन्तेतिकाम्ब्रपेरलेयपरीक्षितेकथयमैतैईयत्वमार्यघते पघेवंतदिदं कृतेगुणिजन
लीकारसंभावनाचिंतांचरणेपि चेद्दचइचरणोचेतश्चिरंचितयः १ इतिश्रीमत्तारावंशोद्भवनारायणभट्टकृतौ सत्रार्थप्रकृतौ स
म्मार्यसंस्कृतौ परीक्षितिनामाङ्कृतौ निजवृत्तौ किरलविवृतौ प्रस्यपाक्षायः षष्ठः पूर्णोसौ ग्रन्थश्च ।। ।। श्री ।। ।। शिवयोपात्र
दर्शनो मिनमामिनमुहुर्मुहुः पद्मासाभासते सर्वे मनोमुकुरमंडले १ सत्तर्तुमुनिभूसंख्ये विक्रमार्कस्य वत्सरे इषेमासि सि
ते पक्षे पंचम्यां रत्नमुहूर्त १ श्रीविक्रमहसंवत्सरचपेवसद्गुगन्धर्वभसंख्येमासित पक्षसौकुजदिने शुभे च
तीयपतिनो मे ज्ञोत्रौ चजगन्मणिगुरुपदाम्भोजहृद्रेफः लिखत्सदृजंससमासदृथ्येकमिदंवृत्तोत्तिरत्नाढ्यम् १ श्री
तारो पारवनारायणा चवरणसरोजातपुंभ्रमरेण प्रसारं हृत्तोक्तिरत्नंजगन्मितिमणिरसौसार्द्धीतिस्वपाठ ॥ भट्ठारायघोहृसोमक
विजनहृद्पानन्दकारिप्रपूर्णसम्पाघोलंकृतं यत्सुखसुखवचनैर्पैगलेसत्नमाघं १ ७ ७

श्री ४

३६०

पुस्तक ४०

वृत्तोक्तिरत्नपरिभाषासमाप्त

[OrderDescription]
,CREATED=30.09.20 14:00
,TRANSFERRED=2020/09/30 at 14:11:34
,PAGES=85
,TYPE=STD
,NAME=S0003782
,Book Name=M-1518-VRIKTOVIKT RATAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF

FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,